

Politikai
röpiratok.

172.

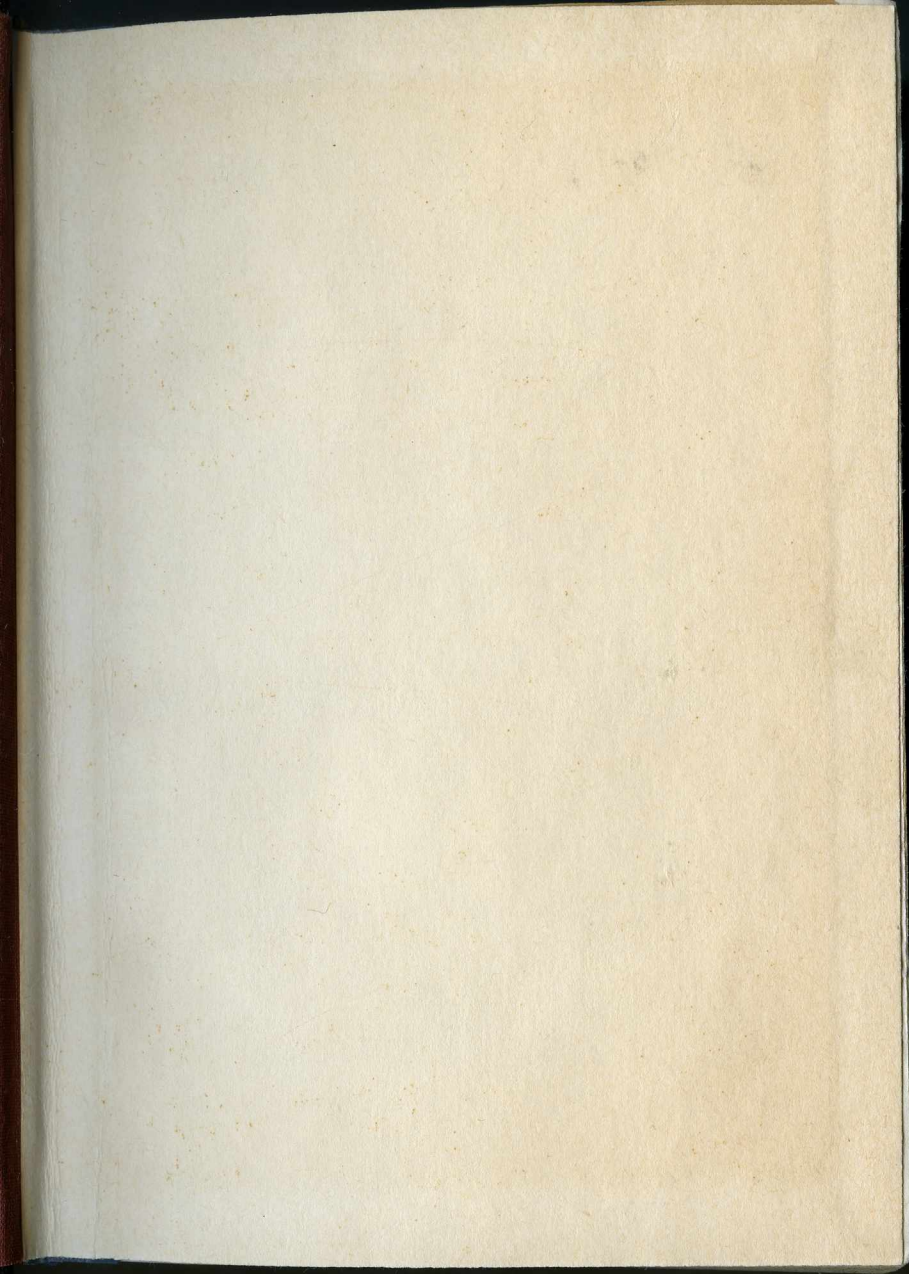
Ball

172/10

1561-70 ✓

1999-07-07

1999-07-07

8

- 1.) 001 0006 609879
- 2.) 001 0006 609886
- 3.) 001 0006 609893
- 4.) 001 0006 609909
- 5.) 001 0006 609944
- 6.) 001 0006 609954
- 7.) 001 0006 609961
- 8.) 001 0006 609978
- 9.) 001 0006 609985
- 10.) 001 0006 609992

1561 - 1570

hallomása egy papnak. Rousseau. 1848.

Svédországban a költészet kiterjedésével kezdődött.
Bodnár Zoltán. 1859.

Anti-Caesar. Labienus alkalmi megjegyzései. Rogeari st. 1865.

Külhoni fogházak börtönrendszerről. Ré'ső Ensel Sándor. 1865.

pesti Lloyd évkönyve 1865-re. Weiskircher Károly. 1866.

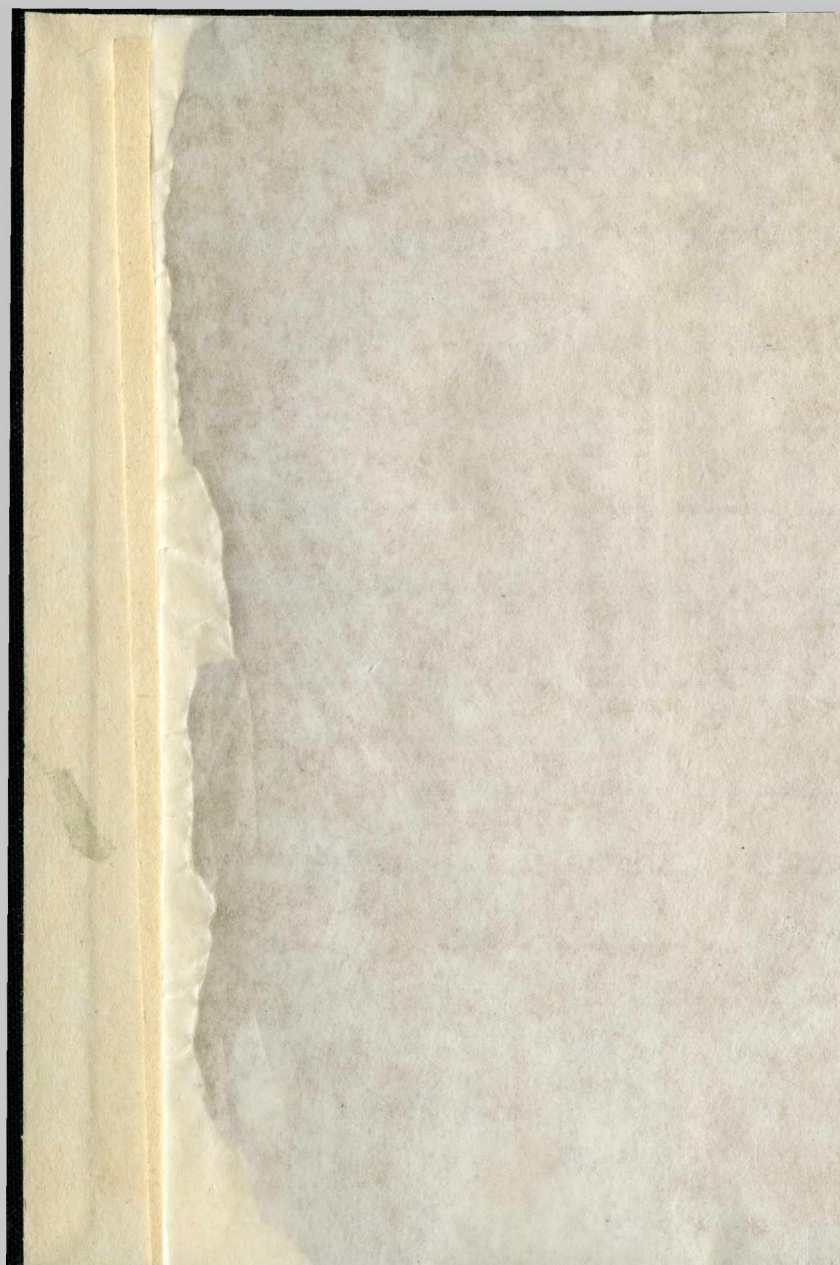
Mulmányok a polgári magánjogi codificatio terén. Tuhayda J.

Magyarország és a turkiz kört fenntartó kölcsönös érdekű viszony
elintézésének módja. 1869.

tanácsok és temetőh. Kubinyi István. 1869.

Svéd Sátor bevétele választásokon Tézis anj. 17. 1879.

A jerménák hirtelen utasításai. 1882.

172
1564

HITVALLOMÁSA

EGY

P A P N A K

ROUSSEAUTÓL.

1.

FORDITOTTA ÉS BEVEZETTE

GERŐ ÁKOS.

RENNER REZA
ÉS TÁRSA
BUDAPESTEN
V. Földútca 4

- 25

LIBRARY

OF

THE UNIVERSITY OF

CHICAGO

RECEIVED

NOV 9 1878

Gregorio Agostini
1878 Jan 9

HITVALLOMÁSA

EGY

P A P N A K.

IRTA

ROUSSEAU.

FORDITOTTA

GERÖ ÁKOS.

(Gregorius Agost.)

Nyomtatta Réthy Lipót Szarvason.

1848.

6:6712 00561 809

DR. BALLAGI GÉZA.

1994

4

KÖNYV-
TÁRA

Rousseaurul.

Párisban az 1762 évi hatodhó negyedik napján egy könyv a bakó által tüzre hányatott.

Néhány hét mulva Genfben ugyanazon könyvvel ugyanaz történt.

A könyv azonban, mint phoenix, hamvaiból kikelt, mint-hogy örök időkre volt írva. Címe: Emil, vagy a nevelésről. Kárhóztatását különösen azon igazságok okozák, melyek a negyedik részbe illesztett, ily feliratu műben foglalvák: egy pap hitvallomása; — s ezen művet adom át most a magyar közönségnek.

A papi hitvallomás felzudítá az egész világ papjait: a párisi pápistákat úgy, mint a genfi kálvinistákat. A nyomorultak átkai új és nagyobb hirt, új és nagyobb kinokat készítenek a munka szerzőjének; ez pedig a szent ömledezésű nagy boldogtalan, Jean-Jacques Rousseau volt.

Rousseau!

E név hallatára felberzen a roszak és ostobák megvető serege s a régi átkokat ujakkal toldja.

Hogyan lehetne — mondják — egy oly enbert nem csak nem becsülni, de meg nem vetni, ki életét henyélnedve kezdé, azután egy rézmetzönél tanulóvá szegődvén etől megszökött és földönfutó lön, később az inség által szorítva elhagyta vallását s romai hitre tért, a zárdából azonban ismét elosont s ismét hazátlanul bolyongott, azután egy nála sokkal idősb aszonnyal kezdett szerelmeskedni s majd mérnökségre, majd rajzolásra adta magát, míg újra földönfutóvá lön s éléb mint koldus, aztán mint inas élősködött, végre Lyonban rövid ideig nevelőnek állott, Párisban zenetalálmányával hajhászott szerencsét, Velencében pedig mint követségi titkár a legkalandosb, leg-

feslettebb életet élte! Hogyan lehetne meg nem vetni egy en-
 bert, ki magát Párisba visszatértekor egy műveletlen és hanyag
 nőhöz csatolta s vele mint ágyasával öt gyermeket nemze, ki-
 ket a lelenházba küldött! ki első pályaművében a tudományt
 s művészetet károsnak nyilatkoztatá! ki barátit, kikkel éléb
 a híres tankörön dolgozott s kikben ellenségeit látta, egy-
 szerre odahagyá; ellenségei elől pedig, kiket először barát-
 tinak nézett s kikkel később egyenesen szembeszálni nem mert,
 elvonult és Saint-Germain erdejében mint remete a természeti
 ősalapotot akarta megközelíteni! ki második pályaművében az
 emberek egyenlenségét a polgári helyzetnek tulajdonítá,
 társas kötés című munkájában pedig minden törvényes tekin-
 télyeket törvényteleneknek nyilvánított! ki Emilt nem a tár-
 saságnak, de magának, — nem polgárrá, de ábrándozólag csak
 pusztán enberré akarta növelni! ki hitét másodszer is megvál-
 toztatván örményruhába burkolózott, és — mindkét hazájából
 száműzve, minden egyházi szószékekrül elátkozva, ostoba tu-
 dósok által megbírálgatva, a nagykamra ítélete nyomán fog-
 ságra ítélve, az általa is félreismertektől félreismerve, fagyos
 kortársaitul kigunyolva, mindenütt üldözve — célirány nélkül
 bolyongott: Párisból Yverdunbe, innen Moitiers-Traversba,
 innen a természet áldotta Péter szigetére, innen hoszu kérel-
 mezés után Párisba, innen Angolországba, innen ismét Párisba,
 innen az ermenonvillei mezei lakba, hol megírá vallomásai pót-
 lékát, azon hoszu önvédet, melylyel kunyorálva egy király
 lábaihoz borult! Hogyan is ne kellene a kárhozat követ emelni
 egy enber ellen, ki — lángelméje dacára — testi-lelki szenvedé-
 sei által anyira megtörette magát, hogy hatvanhät éves ko-
 rában (hetedhó 2. 1778) mérget vön s enek hatását pisztoly-
 lyal előzé meg!....

Felszabadult szelleme már most fájdalom nélkül moso-
 lyogja mindazoknak sárdobálásait, kik bene mindent kárhoz-
 tattak, csak hangműveit s regényét, az uj Heloizát nem!

Koránsem akarom én Rousseaut ezek irányában mente-
 getni; hiszen erősen tudom, hogy ő szertelen enberszeretet-
 tül gyűlölé (ha gyűlölé) az enbereket, hogy öt büszkévé csak
 szerénysége tevé, boldogtalanná pedig azon legfinomabb ér-

zület, mely, mint a szélhárfa, minden legcsekélyebb légmozdulatra felhangzott.

Blanc Lajossal tartok, ki ezt mondja:

Ha Rousseau néha vétkezett, ha őt a sujtó vagy fenyegető igaztalanságok igaztalanná tették; olvassuk meg elmulhatlan műveit, s legyen ő felmentve balsorsa által, mely lángelméjének szentséget ad.

S végig tekintvén munkáin, egészen máskép is ítélendünk róla, mint az önző szeretetlenség ítélt.

A tizennyolcadik század bölcsészeinek, hogy az emberi társaságot minden nyomasztó tekintély járma alul felszabaddítsák, hódolniok kellett azon egy tekintélynek, melynek kormányára nélkül minden haladás csak tév, minden boldogság csak álom. Ezen egy tekintély az ész. — Az ész nem kíván egyebet mint szabadságot. Ha azonban a szabadságot kiki csak maga számára ohajtja kivívni, nem egyszermind másoknak is: akkor a szabadság csak elszigeteli egymástul az embereket, nem hogy összekapcsolná; akkor az egyenlőség csak önző versenyre nyújt alkalmat, a megosztó testvériségnek pedig helye nincs; szóval, akkor a szabadság magát a szabadságot, az egyenlőség magát az egyenlőséget semmíti meg. Ekor az ész maga mint zsarnok lép fel, mert a tudatlanságot ugyan oszlatja, de helyébe a csalárdságot s hivalkodást ülteti; ekor a társaságban semmi társasság nincs, a közügy magányügyeknek enged s csak ellenségek küzdhelyén találjuk magunkat; ekor semmi sem közös, nincs közakarat, közérő, közüdv.

Rousseau ezeket belátta s mérészen kikelt századja ellen, mely szállig e szeretetlen iránynak hódolt.

Először is fontosan a gögös észurakat támadá meg, lerombolván a tudomány és művészet mindedig illetlen tekintélyeit s legélesebb gunyképen tüntetvén elő a vadonélet magasztját és erényét. Történetileg mutatja ki, hogy az értelmi műveltség ara tevő képesekké az embereket, hogy valódi erény helyett az erény színét vegyék fel; s ezen értelmi műveltségnek tulajdonítja, hogy erőszakos és nyílt bűnök helyét gyáva és rejtett bűnök foglalák el, hogy az egyenes megsértést rágalom s a tudatlanságot kétely váltá, hogy magok a vétkek az

erény ruhájába öltözenek, szóval, hogy az erkölcsösség azon mértékben súlyedtt, melyben tudomány s művészet emelkedtek. Hát még tisztátlan forrásai s káros hatásai a tudománynak és művészetnek! Nem eredett-é a csillagászat babonából, az ékeszólás dicskór, gyűlölség s hizelgésből, a mértan fősvénységből, a természettan oktondiságból, az erkölcsstan gögből, a jogtan jogtalanságok palástolandásából, az egész művészet fényűzésből? tudomány és művészet nem mozdítják-é elő a henyeséget, nem gátolják-é a jóttevést, nem fogyasztják-é az erőt? Egyszerű népek erényesek s győzelmesek szoktak lenni; minél több cicoma, anél több gonoszság és gyávaság. A gondolat urkodása maga törvénytelené lesz, mert a tehetségek megkülönböztetése s az erények sülyesztése által egyenlenséget szül az emberek között. S minthogy az emberek közti egyenlenség a polgári álapottal egyszerre kezdődik, szinte jobb volna visszatérnünk az eredeti ősalapotha, hol szabadság s egyenlőség öríztetnek az emberek ereje és erénye által. — Ezen itt elsorolt elveket megírva találjuk Rousseau három művében: értekezésében a tudományról s művészetről, levelében a színjátékrol, értekezésében az emberek közti egyenlenség forrásáról s alapjárul; s ezen elvek föltárásával Rousseau csak azt célozá, hogy az ész ugyan — tudomány, művészet s polgárisodás által — a tudatlanságot oszlassa, de enek helyébe ne ültesse a csalárdságot, hivalkodást és egyenlenséget.

Fontosabb volt a társalmi viszonyok megtámadása, Emilben. — Hol haza nincs, ott nem lehet polgár; hol minden társkötelekek foszladófélben vannak, ott ne gondolkodjunk állandó életmódrul: Emil hát nem polgárrá, nem is bizonyos életmódra, de — mi egyedül érvényes — emberré növelendő. Meg levén győződve, hogy a társalom kikerülhetlen forradalmak küszöbén áll, melyek a nagyokat kicsinekké, a gazdagokat szegényekké, a fejedelmeket alattvalókká teendik, Rousseau azt akarja, hogy Emil — egyetemleg műveltetvén — kész legyen mindenre. Látván a legferdéb divatok uralkodását, Rousseau az egyszerűségében csalhatlan természet-ösvényen vezérli Emilt; látván a lélekvesztő huzavonát, melyben hitszarnokok és földi urak az

embereket felemészlik, Rousseau azt akarja, hogy Emil csak önmagában keressen és találjon megnyugvást, csak önmaga legyen magának ura és vezére. Növelési, vallási és országügyi fejtegetései, mind ezen céleszmék napvilága felé irányozvák... Hiszen mi jobbat is tehetne öntudatos és munkás ember oly társaságban, hol semmi társasság nincs, hol a közügy magányügyeknek enged, hol magunkat csak ellenségek küzdhelyén találjuk!

De a legfontosabb, mit Rousseau végbevin, az, hogy ő tüzte ki első a népfelség lobogóját! — Előttünk fekszik a társas kötés; lássuk, mi van bene.

Kérdés: minő legyen azon társulat, mely minden egyes társ személyét és vagyonát összes közerővel védelmezi s előmozdítja, s melyben mégis mindenki, mindnyájával egyesülve, csak magának engedelmeskedik s mindig oly szabad marad, mint a társtalan állapotban volna? — Válasz: olyan legyen a társulat, hogy bene a társak testvéreknek nézzék egymást, a kormányzó hatalom pedig az egész társulatot illesse; testvériség és népfelség tehát a társulat alaposzlopai. S míg a népfelség elidegeníthetetlenül, osztatlanul fenmarad, adig a törvény kétségkívül nem lesz egyéb a közakarat kifejezésénél, adig a szabadság nem szoruland bonyolító biztosítékokra, adig néhány ököljogos nem fogja megbonthatni a rendet mindnyájok léteges közhatalma ellenében, szóval, adig valaményi társ egyenlőképen élvezendi a boldogságot, melyet mint ember igényel.

Rousseau elismeri ugyan, hogy a népfelség is alá van vetve a hibázhatásnak, de még ekor is — ugymond — méltán követel szófogadást... S ezen egy elv az, mely a társas kötésben tisztára hozva nincs. De hát hogyan hozzuk tisztára? —

Talán így:

Ha egyes ember maga ellen vétnei készül, nekem (és akárkinek másuak, ki vétését észreveszi) épen ugy jogom van, mint kötélyem is, őt viszatartani és gátolni; ha egész társulat készül tévedésből — mert másból nem történhetik — önmagának ártani, akkor engem ugyanazon jog és ugyanazon kötély fognak hajtani észszerű intésre. Másnak pedig tévedését,

ha bene gonoszság nincs, nem nehéz kibizonyítani; az ész szava, midőn igazat hirdet, mindenki által könnyen érthető s a többség rá hajlani kénytelen. A baj csak az, hogy a többség véleménye hiu és önző egyesek által szokott megtévesztetni. És azért szükség, hogy semki se legyen a társulatban, ki — akár ellenszenv, akár előítélet miatt — meg ne hallgattatnék; a legfontosabb kétely eseteiben pedig szólni szólíttassanak fel kivált a szerények, kik, nem akarván tolakodni a tolakvókkal, rendesen hallgatnak s csak hozánemjárulás által nyilvánítják rosztalásukat. Higgyétek, hogy a legnagyobb tehetségek magokba vonultan élnek, mert önmagoknak elegek; s ezek nem árulják magokat, mert nem szorulnak idegenre: bizzatok ezekben, ha elégtelenek vagytok magatokat eligazítani. — Nagyon megegyezem egy ujabbkori francia eszmehős gondolatjával, hogy a társulat főkormányja mindig a tudományt illesse; természetesen a valódi tudományt: mert ez kirekeszti az áltudomány hamis rendszerkényét, türelmellen göggyét, szentetlen kontárkodását.

Az igaz, hogy most, midőn azoknak, kik műveltséggel bírnak, becsületök nincs, s azoknál viszont, kiknek becsületök van, műveltséget nem találunk, — most, midőn rosztaság és ostobaság küzdenek egymással s enélfogva semmi emberi fel nem virulhat az emberek közt, — most e kormányt életbe nem léptelhetjük; ezen kormány csak akkor jöhet létre, midőn már minden enber nagyon közel leend — magához, midőn az egyetemes öntudat világa mellett mármár minden kormány feleslegessé kezdend válni: — azért ne csodálkozzunk Rousseau felett, ha enyire nem emelkedheték s a főhatalmat korlátlanul a többségnek tulajdonítá. Elég hozá, Rousseau megvetette alapját azon társulatnak, hol minden közös: az akarat, az erő, az üdv. — — —

És mégis az enbert, ki így eszmélt, merészlék nevezni enbervadnak; rola merészlék mondani, hogy enbertársait gyűlöli! Hiszen az gyűlöli az enbereket, ki tudatlanságukat rosztaságukból magyarázza; — ki ellenben rosztaságuk okát is csak tudatlanságukban találja, nem gyűlölheti őket, csak bánkódik felettök. Rousseau így tön: ő semkit sem gyűölt....

És ezt neki Börne Lajosom hibaul s mint balsorsa okát rovja fel, midőn a párisi levelekben így okoskodik:

Nem volt enber, ki a jót inkább szerette, s a rosztat inkább gyűlölte volna, mint Rousseau. Élete fogytaig szabadságért vívott és igazságért — s mégis mért lön ugy félreismerve? mért ugy kigunyolva? mért volt élete ugy megtömve gyalázzattal és inséggel?... Ő gunyolá az aljasságot, és jószívü volt az aljasok iránt; ő ostromlá a csalárdságot, és békében élt a csalárdokkal; ő üldöze mindent a mi roszt, és kímélte a rosztat. Tárgya közben a személyre nem volt figyelemmel: ő szereté azt a mi jó, és nem tudta szeretni a jókat. Hanem ellenségek kellenek, ha barátokat akarunk; gyűlölni kell, hogy szerethessünk. Rousseau nem gyűlölt, nem szeretett semkít, azért állott magában; ő mindenkit kímélt, azért őt semki sem kímélte; ő semkít sem üldözött, azért üldözte őt mindenki....

Ez vala Rousseau.

Tudom, hogy most is százan meg százan fognak találkozni, kik rá az itt közlött papi hitvallomásért ujjolag átkot kiáltandnak, míg viszont alig fog találkozni egyikét erősebb lelkü, kik képesek lesznek e hitvallomást — keveselni, és mégis méltányolni. Hanem ezek hadd gondolják meg, hogy Rousseau két tűz közé volt szoritva: egy részrül a tekintély nehézkes bolondjai, a hitábránd vak érzelmeitől hajtatva, fenyegették — s ezeket csak cáfolhatlan okoskodás által győzheté le; más részrül a tagadás könyelmü bölcsészei, a kétely szörhasgató okoskodását követve, gunyolták — s ezeknek az érzelmet mutatá fel mint meggyőződés alapját. Az előbbie irányában tehát a természetvallást vitatá, az utóbiak irányában pedig elismeré az evangelium szentségét!

Rousseau elfogultá lön, mert ott kereste az igazságot, hol ezt csak a középszerüség hiszi találni: a tulságok közötti középén. — Rousseau feledé, hogy a szellemvilágban megszünik a mérték uralma s hogy itten tulsásról szó sohasem lehet; azért hitte magát elfogultságában elfogulatlannak.

De hát mutassatok egyetlen egyet a történet minden bölcsői közül, ki egyben-másban elfogult ne volna! Kora és nemzete cafrangjait egészen levetni egynek sem sikerült.

Ha Rousseau ma élne, a papi hitvallomás bizonyosan másféle volna; — mert felteszem, hogy Rousseau, ki a mult században a mostani századot élte, a mostani században a jövő századhoz emelkednék.

Rousseau mai nap nem szólna természetvallásról, de észvallásról; nem hirdetné az evangelium, de a mindenség szent-ségét, a mindenségét, mely mindenütt és mindenkor egyféle magaszttal tükrözi vissza a természetet és az istent: amazt mint anyánkat, ezt mint apánkat.

Az enber egyiránt gyermeke a természetnek és az istennek; ő képezi a mindenségnek vagy világnak — mikép ezt felfognunk jutott — közepét; azért neveztetett nagyon helyesen kisvilágnak.

Vegyük zsinórmértékül a hasony okelvét, mert ez a legbiztosabb, — s tisztában vagyunk a mindenség fogalmával, tisztában vagyunk mindennel, mi az ismeretet, a hitet, az életet illeti.

Hármat veszek észre magamban: először testemet; másodsor az életerőt, mely testemben működik; harmadszor lelkemet vagy öntudatomat. Ezen három elem képezi kicsinben az enber lényegét, ezen három elem alkotja nagyban a mindenséget: itt van mindjárt a roppant anyagvilág, mely a mindenség teste; itt van aztán a természet, mint a mindenségnek szakadatlanul működő, minden porcikát keresztülható ereje, melyet a felületes mindistenesek istennek mondanak; itt van végre az isten, a mindenség lelke vagy öntudata. Isten és természet között ugyanaz a különbség, mely az enber lelke és életereje között. Isten és természet kiszámíthatlan változatokban hatják át egymást és nemzik az egyes teremtvényeket. Ha vannak teremtvények, melyekben tulsulylyal bir az öntudatlan természeti erő; kell olyan teremtvényeknek is lenni, melyekben viszont az öntudatos isteni szikra tulnyomó. Amazokhoz tartoznak minden lények, melyeket ismerünk, az enberen kívül; emezek közé kell számitanunk azokat, melyeket — habár velök öszekötetésbe jövünk — nem ismerünk, csak hihetünk. Hogy pedig azokat ismerhetjük és ezeket nem, az természetes; mert az alattunk levőt megismerhetjük, de a felettünk levőt nem.

Az enber azon lény, melyben természet és isten egyenértékben vannak kifejezve: — innen a háromszor hármas kör, melyben az enber forog.

Természet, isten, enberiség, — ez a valódi szentháromság.

Ismerni a természetet; uralkodni felette; gyönyörködni bene. . . .

Hinni az istent; alája rendeltségünkről bizalmasan meggyőződve lenni; vele folytonos imában egygyé olvadni. . . .

Enberi öntudatunk öntudatához emelkedni; egymásnak anyagi, szellemi és erkölcsi jólétét előmozdítani; szeretetben egyesülve élni. . . .

Ez feladatunk, — nem több és nem kevesebb.

Kétségbe ne essetek, jobbjai az enberi családnak, hogy ez még nincs így, hogy ez még sohasem volt így! Anyi szakadatlan esztelenség után már csak fog valami észszerű is történni? Hiszen épen az esztelenség ellenkezik lényegünkkel, nem az észszerű! És így a homály, az önzés, a balsors hoszu századjai után be kell végre következni a világ, a szeretet, az üdv örök századjainak: tér és idő távolaibul nem hijába sirtak át egymáshoz a legnagyobb lelkek, melyeknek e célpont egykori elérése legszentebb sejtelmök vala; félreismertetésök és szenvedéseik nem lehetnek gyümölcs nélkül. Száljonak alá Sokrates és Krisztus, Hus és Pelargus, Shakspeare és Molière, Rousseau és Saint-Martin, Robespierre és Saint-Just boldog szellemei, s tudassák az enberiséggel, hogy végzetének alapjelme nem guny, hogy bene minden rosz csak ideiglenes, de minden jó — örök!

Fel kell bátorodnunk, le kell vetnünk az átalakuló korszak adta világkínt, s meg kell győződnünk, hogy az enberiség ügye jóra, legjobbra fordul. . . . És ezen meggyőződésről nem szabad letennünk, habár jelenleg minden felette roszul van. . . .

A megtisztulandott enberi hatalom be fogja bizonyítani, hogy a rosz nem szükséges, mert nem istentől van s csak a félenber előnye az álat felett, a félenberé, kiben értelmiség és érzékiség váltva tulsulyozzák egymást, a nélkül, hogy akaratát a boldogításra, erejét a szeretésre fordítaná vagy fordíthatná.

De, ha van tűzve cél (az egésznek úgy, mint az egyeseknek), és kell tűzve lennie; csak a tökély lehet az: — s ezt el nem érni, átok volna szentségére a mindenségnek.

Mintegy álombul ébredve, tapasztalom, hogy szavaim tulmentek céljokon, s az eszmék, melyeket az edigi nyelv mozaikszerűségénél fogva csak törten fejezhettem ki, gyakorta nem is Rousseau belvilágát világítják fel, csak enyimet és hasonlómét. Minthogy azonban a nagy lelkekkel rokonságba lépni s velők és általok tovább emelkedni, az emberi méltósággal leginkább összeférő kéj; ezen eltérésekért nem csak bocsánatot, hanem köszönetet is remélek minden olvasótul, ki a papi hitvallomásban kifejtett eszméknél meg nem álapodik, de azon van, hogy tovább is fűzze azokat.

S most már átadom olvasóimnak magát a munkát, úgy, a mint azt Rousseau írta, idegen és saját jegyzetek nélkül.

Gerő Ákos.

A papi hitvallomás.

Harminc éve, hogy egy számüzött ifju Olaszföld egy városában véginségre jutott. Kálvinistának született; hanem vallását egy ostobaság következtében, mint forrás nélküli szökevény idegen országban, megváltoztatá — hogy kenyere legyen. Volt e városban egy zárda áttértek számára; ide hozták. A meg hasonlás ügyét felhozva, kételyeket csepegtettek belé, melyekkel nem bírt, s a roszat ismertették vele, melyről nem tudott; uj hitpontokat hallott s még ujjabb erkölcsöket látott; látta, s áldozatul kellett nekik esnie. Szökött volna, becsukták; panaszkodék, panaszaiért megbüntették: zsarnokai mint bűnösseel bántak vele, mert a bűnnek engedni nem akart. Azok hadd képzeljék lelke állapotját, kik tudják, menyire bánt egy tapasztalatlan fiatal szívet az erőszak és igaztalanság első kísérlete. Bösz könyvek omlottak szemébül, haragindulat fojtotta őt: égnek és embereknek esdekelt, az egész világra rábizta magát, és semki sem hallgatta meg. A kiket látott, vagy hitvány szolgái valának a gyalázatosnak, ki őt bántogatta, vagy magok is részt vőnek ugyanazon bűnben, és ellenszegültét gunyolták s őt utánzásra buzdították. Elveszett volna, ha módot nem talál titkon értekezni egy becsületes pappal, ki valami dologban a zárdába jött. Szegény volt ez s mindenkire rászorult, az elnyomott azonban még inkább szorult ő rá; s ő habozás nélkül segíté elő megszökését, ámbár ez által magának veszélyes ellenségeket készíthetett.

A bünt inséggel cserélve, az ifju sikeretlenül küzdött sorsa ellen: egyszer azonban győzni gondolt rajta. S az első szerencsecsillám elfelejteté vele bajait és védőjét. De hálátlansága csakhamar büntetve lön: reményei mind enyésztek; hijába kedyezett neki ifjusága, regényszerü eszméi mindenben

gátolták. Hogy magának könnyen törhessen utat, nem volt sem elég tehetséges sem elég ügyes, nem tudott lenni sem mérsékelt sem gonosz; s így sokat kívánva semmire sem juthatott. Viszaesvén első nyomorába, kenyér és hajlék hiányában, közel az éhenhaláshoz, megemlékezék végre jótevőjéről.

Viszátér hozá, megtalálja, jól fogadtatik általa: látása egy jó tett végbevittét hozza emlékébe a papnak; ily emlék mindig felüdíti a lelket. Már természetül enberséges, részvevő volt ő; mások bajait önbajaiból ismerte, a jólét pedig nem keményíté el szívet; jó természetében végre a bölcsesség szabályai s felvilágosodott erénye által erősült meg. Az ifjut magához fogadja, nyughelyt keres neki, ajánlja; megosztozik vele aban is, mi neki magának alig elég. Még többet is tesz: oktatja őt, vigasztalja s a balsorsbani türelem nehéz mesteriségére tanítja. Előítéletes emberek, reméltétek-é mindezt egy paptul, és Olaszországban?

E becsületes pap egy szegény savoyard lelkész volt, ki püspökével bizonyos ifjui kalandért rossz viszonyba jöven a hegyek között kényszerült keresni segélyeket, melyek önföldjén hiányoztak. Volt esze és tudománya; tetzetes kinézése pártfogókat szerzett neki, kik őt egy miniszter fiánál növelőnek helyezék. Ő azonban a függésnél többre becsülte a szegénységet, nagyurakkal pedig nem tudott hogy bánni. Nem sokáig maradt a miniszternél, ki őt elmenté után is kénytelen vala tisztelni. Most okos élet és szeretetreméltó viselet által gondolá megnyerhetni püspökjé kegyét s így a hegyekben valami kis papságra juthatni, hol végnapjait töltené. Ez volt becsvágyának legmagosb foka.

Természetes hajlama érdekessé tette neki az ifju szökevényt, kinek lelkét gondosan puhatolá. Látá, hogy a balszerencse már elhervasztá szívet, hogy már gyalázat és megvetés leverék bátorságát, s hogy büszkesége, fanyar balkedvvé változván, az emberek igaztalan s kemény modorában csak természetök bűnösségét s az erény ábrándosságát látatá vele. Látta, hogy a vallás csak álarcul szolgál az érdeknek, s az istentisztelet csak örkíséretül a képmutatásnak; látta, hogy üres viták szörhasgatásai közben menyország és pokol szó-

játékokért dobatnak oda; látta, hogy az emberi képzelgés eltorzítja az istenség fenségét és eredeti eszméjét; s látván, hogy csak úgy hihet az istenben, ha lemond a tőle kapott ész használatáról, egyenlő megvetéssel kezdé illetni mind nevetséges álmodozásinkat, mind azon tárgyat, melyre céloznak. A nélkül hogy tudna valamit abul a mi van, a nélkül hogy gondolkodnék a lények támadásáról, bemerült muta tudatlanságába, mélyen megvetvén mindazokat, kik erül nála többet gondoltak tudni.

Vallás feledése enberkötélyek feledését huzza magával. S ezen eredvény már felénél jobban megvolt szabadosunk szívében. Ő mégis nem vala roszul született gyermek; de a hitlenség és nyomor, elfojtván lassankint belső lényegét, sebesen ragadták őt vesztébe, nem hagyván egyebet neki, mint erkölceit egy koldusnak és istentagadónak.

A mármár kikerülhetlen baj még nem volt egyáltalános. A fiatal enber hirt ismeretekkel s növeltetése nem vala elhanyagolya. Épen azon szerencsekort élte, midőn a pezsgő vér hevíteni kezdi a lelket, a nélkül hogy alávetné az érzékek dühének. Lelke még egészen épen járt. Bizonyos veleszületett szégyenlőség s félnékes viselet pótlékul szolgáltak feszének, s továbbra nyújták rá nézve azon időszakot, melyben a növendéket oly gondosan kell tartani. A baromi romlás és kecstelen bűngyűlöletes példája nem hogy feltüzelt volna képzelmét, hanem oltotta. Ártatlanságát, az erény helyett, sokáig az undor őrizte; — áldozatul azt csak édesebb csáboknak kell vala hoznia.

A pap veszélyt és segélyt kitudott. A nehézségek visza nem ijeszték: teltelt magának művében, mely meg vala kezdve, s feltette, hogy a szégyentül elvont ifjat az erényhez visszavezérli. Terve kivitelére nagy előkészületeket tön: a szép indok lelkesítette bátorságát s buzgalmához méltó eszközök használatára ihlette. Bármi fogott lenni sikere, aban bizonyos volt, hogy idejét nem vesztegeti. Mindig célt érünk, ha csak a jót akarjuk.

Először is úgy ügyekvék megnyerni az áttértnek bizalmát, hogy neki jótéteit nem árulta, magát előtte kellelenné

nem tette, őt beszédekkel nem tartotta, felfogásához alkalmazkodott, leereszkedett, vele egy lön. Ugy hiszem, indító látvány lehetett a komoly férfinak pajtáskodása egy sárfilkóval, az erénynek (hogy bizonyosabban győzzön) ledérségtettetése. Ha elébe jött a butók, hogy vele bolondos-bizalmasan közlekedjék, a pap rá hallgatott s kedvre hozta őt; a nélkül hogy a rosztat helyeselné, érdeklél volt minden iránt: roszkori megrovásokkal sohasem szakasztá meg az ifju csevegését, sohasem hagyta őt magában meghuzódni; a gyönyör, melylyel hívé hogy szavait hallgatják, ösztönzé őt ama nagyobb gyönyörré, hogy magát egészen kibeszélje. Igy következett be teljes egész vallomása, a nélkül hogy gondolt volna valamit vallani.

A pap, jól kitanulván érzelmeit és jellemét, világosan látta, hogy az ifju, habár korához képest nem tudatlan, mindent elfelejtte, mit szükség volna tudnia, s hogy a megvetés, melybe sorsa dönté, bene a jónak s rosznak minden érzelmét elfojtotta. Van az elbarmulásnak egy foka, hol a lélek elveszti életét; s a belszó nem hallatja magát anak, ki csak anyagi táprul gondolkozik. Hogy az ifjut biztosítsa ez erkölcsi halál ellen, melyhez oly közel volt, felkölteni ügyekvék bene az önszeretet s önbecs érzetét: megmutatta neki, hogy a jövőben boldogabb lesz, ha tehetségeit jól használja; nemes hevületre költötte szívét szép tettek elmondása által, s csodálatván vele azokat, kik e tetteket végbevívék, őt is hasonlók végbevitelére vágyatta. Hogy őt észrevétlenül elszoktassa henye s barangos életétől, kivonatokat készített vele válogatott könyvekből; s midőn azt színlelé, mintha e kivonatokat szükségelné, a hála nemes érzelmét akarta bene táplálni. Könyvek által közvetve tanítá őt, s ara bírá, hogy önmagáruul oly jó véleménye legyen, melynél fogva magát ne higye minden jóra képtelennek s ne akarja magát maga előtt is megvetendőbbé tenni.

Egy apróságbul megitélhetni, mily ügygyel ügyekvék e jötevő enber tanítványa szívét észrevétlenül kiemelni az aljabbol, a nélkül hogy csak látzanék is őt oktatni. A papnak oly igen elismert becsülete s oly igen biztos itélete volt, hogy több enber jobb szerette az ő, mint a gazdag városi papok

kezére bizni az alamizsnákat. Egy nap, hogy ismét kapott bizonyos a szegények között kiosztandó pénzt, az ifju elég szemtelen volt belőle maga — mint szegény — számára kérni. Nem, ugymond, mi testvérek vagyunk, te hozám tartozol, s nekem e letéthez, saját hasznomra, nyulni nem szabad. Aztán önpénzébül adott neki, a menyit kért vala. Ilynemü leckék ritkán nyomtalanok a végkép el nem romolt ifjak szívében.

Megunok beszélni a harmadik személyben, s ez ugyis nagyon felesleges gond. Igen jól tudhatni, hogy a boldogtalan szökevény nem más mint magam: elég távol is vagyok már, ugy hiszem, ifjukorom rendezavaraitol, s bevallhatom azokat; a kéz pedig, mely engem ezekből kivont, megérdemli, hogy önmagamra háritott csekély szégyen árán megtisztelhessem kissé jótéiteit.

Mi engem leginkáb meghökkente, az volt, hogy tisztos tanítóm magányéletében az erény képmutatás, az enberség gyengület nélkül tünt fel, s viselete mindig öszhangozott mindig egyenes, mindig egyszerű beszédjével. Sohasem nyugtalanokodék, ha hívei járnak-e a vecsernyékre, ha gyónnak-e gyakran, ha böjtölnek-e a rendelt napokon, ha sanyargatják-e magokat; sohasem is szólítá fel őket hasonlókra, mik nélkül ugyan, bár öljön a nyomor, nem remélhetni ajtatoskodókat.

Felbátorítva ez észrevétekek által, nem mutattam magamat előtte tetetett buzgalmu ujon megtértnek, de gondolkodásmat nyilvánítottam — s ő nem botránkozék meg. Mondhattam volna ugyan magamban, hogy ő csak azért nézi el nekem közönyömet a felvett vallás iránt, mert épen oly közönyösnek lát engem azon vallás iránt, melyben születtem, s hogy ő tudja, miszerint megvetésem nem ered felekezetességéből. De mit kelle hinnem, hallván őt néha helyeselni a romai egyházzal ellenkező hitpontokat, látván őt csak igen mérsékeltlen tisztelni minden cerimoniaít! Álarcozott protestansnak tartottam volna, ha nem látom őt oly hűn teljesíteni mindazt, mit oly kevésbe látzott venni; de tudván, hogy papkötélyeit épen oly pontosan végzi a magányban, mint a közönség előtt, ezen ellmondásokbul ki nem menekülheték. Leszámitván azon hibáját, mely miatt püspöke kegýt elveszté s melynek javításával nem

igen gondolt, életét példásnak, erkölcesit gáncsolhatlanoknak, szavait becsületeseknek s józanoknak kell vala mondanom. Én vele a legbizalmasb lábbon éltem s irántai tiszteletem naponkint növekvék; anyi jósága pedig szívemet egészen meghódítván, kíváncsi nyugtalansággal vártam a percet, melyben meg fog-nám tudni, mily elven alapszik e különös, egyöntetü élet.

E perc nem oly hamar jött. Mielőtt megnyitná szívét a tanítványnak, azon volt, hogy a lelkébe ültetett ész- és jóság-magvak csirázzanak. Legnehezebb volt belülem kiirtani bizonyos gögös enberggyüldöt, bizonyos megkeseredést a világ gazdagai s boldogai iránt, mintha ők az én rovásomra volnának azok s mintha ugynevezett boldogságuk az én boldogságomat bitorolná. Az ifjuság bolond hiúsága, mely a megalázás ellen rugaszkodik, nagyon is hajlandóvá tön engem e mérges hangulatra; önszeretetem pedig, melyet Mentorom benem felköltetni törekvék, büszkeségre ösztönözvén, még hitványabbaknak látatá velem az enbereket, s csak azt okozta, hogy ne csupán gyűlöljem, de meg is vessem őket.

Ő, a nélkül hogy gögömet egyenesen megtámadná, gátolta enek elkeményüléssé fajultát; s a nélkül hogy önbecsem-tül megfosztana, ezt kevésbé lenézövé tette felebarátom irányában. Szétozlatván a hiu látzatot s felmutatván az általa eltakart bajokat, megtanított engem, hogy hasonlóm hibáit sirassam, hogy nyomorukon meginduljak, hogy őket inkább sajnáljam, semhogy irigyeljem. Öngyengéinek mély érzete által részvételre gyuladván minden enberi gyarlóság iránt, ő az enbereket mindenütt úgy nézte, mint saját vagy mások büneinek áldozatait; úgy látta, hogy a szegényekre a gazdagoknak, a gazdagokra pedig az elöitéleteknek igája nehezül. Hidd meg, ugymond, szemfényvesztéseink nemhogy takarnák, de nagyítják bajainkat, mert becsesel ruházzák fel azt, minek bece se nincs, és mert sok ezer nélkülözést éreztetnek velünk, melyekről nélkülök mitsem tudnánk. A lélek nyugalma mind-anak megvetésébül ál, mi azt zavarhatná: azon enber, ki legtöbbet gondol az étellel, élvezi azt legkevésbé; az, ki legmohób az üdv hajhászatában, mindenkor a legnyomorultabb.

Mi szomorú képek! így kiálték elkeseredten: ha le kell

mondani mindenről, mire való volt hát születnünk? s ha magát a boldogságot is meg kell vetni, ki lehet hát boldog? — Én! mondá egyszer a pap, oly hangon, mely meghökkentett. Boldog, ön! ön, a csekély vagyonu, a szegény, a száműzött, az üldözött, ön boldog! És hogyan lehetett ön boldoggá? Azt, fiam — ugymond — szívesen megmondom.

Jelenté aztán, hogy miután az én vallomásomat vette, most ő fogja nekem tenni vallomását. Feltárandom neked — így szólt ölelve — minden érzetét szívemnek. Olyannak fogsz engem ismerni, milyenek, ha nem is vagyok az, magam ismerem magamat. Ha egész hitvallomásomat birandod, ha lelki állapotomat jól ismerended, akkor fogod érteni, mért érzem én magamat boldognak, akkor fogod tudni, mit kelljen tenned, hogy te is az légy, — feltéve, hogy ugy gondolkozol mint én. De ilyféle közlések nem pillanatra valók; idő kell, hogy neked mindazt előadjam, a mit az enber sorsárul s az élet becsérül gondolok: válaszsunk oly órát és helyet, melyek alkalmasak lesznek ara, hogy magunkat nyugodt lélekkel adhassuk át ezen beszédnek.

Buzgó kíváncsot mutattam őt kihallgatni. A légyott csak a következő regre halasztatott. Nyár vala; nap keltekor már fen voltunk. Ő a helységbül ki, egy magos dombra vezetett, mely alatt a Pó vize folyt: ezen tul az általa termékenyekké öntözött partokat láttuk; távolban a havasok végtelen láncolata mintegy koronáját képezte a tájnak; az emelkedő nap már a síkokon járatá sugarait, s hosszú árnyakban vetvén oda fákat, lejtéreket és házakat, ezer meg ezer fénymelléklettel gazdagítá a legszebb képet, mely valaha enberi szemnek feltünhet. Hihetni vala, hogy a természet azért mutatkozik előttünk egész nagyszerében, hogy bene mintegy szövegét adja beszédünknek. E hely volt az, hol a bék enbere, miután e tárgyakat egy ideig hallgatva szemlélgeté, emigy szólt hozám.

Fiam, ne várj tölem se tudós szavakat se mély okoskodást. Nagy bölcsész nem vagyok s nem is igen akarok lenni. De a mivel néha bírok, az a józan ész; és a mit mindenkor szeretek, az az igazság. Nem akarok én veled vitatkozni, meggyözni sem

akarlak; elég, ha elmondom neked, mit gondolok én szivem egyszerűségében. Beszédem alatt figyelj enszived sugalatára: egyebet nem kívánok tőled. Ha csalatkozom, jó hiszemben csalatkozom, s ez elég ara, hogy hibám ne tulajdonitassék vétkemül; ha te is így csalatkozol, nem nagy baj lesz belőle. Ha pedig jól gondolkodom, eszünk egyféle van, s rá hallgatni egy érdek ösztönöz: miért is ne gondolkodnál te úgy, mint én?

Én szegénynek és parasztnak születtem, helyzetem által földművelésre rendeltetém; de szebbnek találták, hogy kenyeremet mint pap-mesterenber keressem, s mód is akadt a tanulásra. A tanulásban bizonyára sem én sem szüleim nem azt nézték, a mi jó, igaz, hasznos, de csak azt, mire szükségem volt, hogy felavassanak. Tanultam a mit velem tanultattak, mondtam a mit velem mondattak, lekötöttem magamat akaratjok szerint és — pap levék. De csak hamar éreztem, hogy midőn magamat ara kötelezém, hogy nem leszek enber, többet ígértem, mint mit megtartanom lehele.

Azt mondják nekünk, hogy a lelkismeret előitéletek műve; én azonban tapasztalásbul tudom, hogy az — minden enbertörvények dacára — makacsul a természet rendjét követi. Híjába tiltják el emezt vagy amazt; a megbánás mindenkor csak gyöngén veti szemünkre azt, mit nekünk a természet — maga rendjén — megenged, s még inkább gyöngén azt, mire minket hajt. Oh jó ifju, a természet még nem szólt érzékenységedhez: élj sokáig a boldog állapotban, míg szava szüz! Emlékezz, hogy inkább vétünk ellene megelőzés, mint megtámadás által; a kezdet az, hogy ellenálni tanuljunk, mert csak így fog lehetni anak idején magunkat büntelen átadnunk.

A házasságot ifjuságom óta mint a természet legelső s legszentebb ügyét becsültem. Megfosztván magamat a házasság jogátul, feltevém, hogy nem fogom azt becsteleníteni; mert eszem, minthogy mindig egyforma s egyszerű életet éltem, az iskolák és tanulmányok dacára megtartotta eredeti nézletének tisztaságát: a világ elvei el nem homályosíták, szegénységem pedig eltávolítá azon kísértéseket, melyek a bün álokoskodására tanítanak.

S épen e határozat buktatott meg; azon tisztelet, melylyel

másnak ágya iránt viseltetém, hibáimat feltakarta. Bünhödni kellett a botrányért: elfogatva, hivatalomtól felfüggesztve, elkergetve, áldozatul estem nem anyira mohóságomnak, mint kételyeimnek; s alkalmam volt megtudni a szidalmakbul, melyek kegyvesztémet kísérik, hogy gyakran csak nagyobb hibát kell elkövetnünk, ha el akarjuk a büntetést kerülni.

Egykét ilyenü tapasztalat után a gondolkodó lélek meze jut. Szomoruan vevén észre, hogy azon eszmék, melyekkel a jogrul, becsületről s minden emberi kötélyrül bírtam, fel vannak forgatva, naponkint egy átvett véleménynyel kevesebbem volt: a felmaradt vélemények nem levén elegendők egy magában megálható rendszerhez, lelkemben lassankint homályosulni érzém az elvek beláthatóságát; s utoljára nem tudván mit gondolni, azon pontra jutottam, hol te vagy, — de azon különnel, hogy az én hitlenségem, mint érettebb kornak lassu gyümölcse, nehezebben készült s nehezebben is kellett lerontatnia.

Ben voltam a bizonytalanság és kétely ez állapotjában, melyet Descartes az igazság puhatolásában megkíván. Tartós e helyzet nem lehet, mert nyugtalanító és kelleetlen; az enbert csak bűnérdék vagy lélekrestség hagyja bene. Szivem nem volt elég romlott, hogy magamnak bene tetzettem volna; s a meg-gondolás szokását legjobban úgy örizzük, ha elégúltebbek vagyunk magunkkal, mint szerencsénkkel.

Elmélkedtem hát a halandók szomoru sorsa felett, kik az emberi vélemények tengerén kormány és iránytű nélkül hullámoznak, átadva viharos szenvedélyeiknek, egy tapasztalatlan kalauzzal, ki utját nem ismeri, s nem tudja honan jön és hová megy. Szólék magambhoz: én az igazságot szeretem, keresem, és meg nem ismerhetem; mutassák meg nekem, s maradok hozzá csatolva. . . . Mért kell neki leplezve lenni egy öt imádni született sziv buzgalma előtt?

Bár gyakorta nagyobb bajokon mentem keresztül, mégis oly álandón kellemetlen életet sohasem éltem, mint a zavar és aggályok e korszakában, midőn, kételytől kételyhez vitelve, hoszu merengéseimből csak bizonytalanságot, homályt, ellenmondásokat meritettem létem oka s kötélyeim zsinórmérteke felett.

Meg nem foghatnám, hogy lehet lenni kétkesdinek rendszerből és jóhitűleg? Ezen bölcsészek vagy nem léteznek vagy a legboldogtalanabb emberek. A két, oly ügyekben melyeket ismernünk fontos, nagyon erőszakos állapot az emberi léleknek: sokáig ellene nem álhat; így vagy úgy, magának is dacára, határoz — és inkább csalódní akar mint nem hinni semmit.

Kettőzé zavaromat, hogy egy mindenrül határozó és semmi kétet nem engedő egyházbani születésemnél fogva egy félrevetett pont a többi pontot is félreveteté velem s anyí ferdeség elfogadásának lehetlensége lehetlenné tevé a nemferdeségeknek is elfogadását. Midőn azt mondák nekem, hogy mindent higyek, ara vittek, hogy ne higyek semmit; s nem tudtam hol megálapodni.

A bölcsészektül kértem tanácsot, lapoztam könyveiket, vizsgáltam különféle nézeteiket; úgy láttam, hogy mindnyájan büszkék, feltölók, röghitűek, még ugynevezett kétkesdiségökben is, mindent ismerők, semmit sem bizonyítók, egymást kigunyolók... s ez utolsó és mindnyájával közös pont nézetem szerint az egyetlen, hol mindnyájának igaza van. Megtámadásban djalmaskodók, védelmezésben erőtlenek. Ha okaikat latolod, okaik csak lerontólág érvényesek; ha szavazatra bocsátod az ügyet, mindegyikök csak magára szavaz. Csak vitára jönök össze. Rájök hallgatni nem volt a mód, hogy bizonytalanságom enyészszék.

Megértém, hogy a vélemények e csodás különbségének első oka az emberi szellem elégtelensége, másodika pedig gögünk. E véglen gép mértékét nem bírván, vonatkozatait sem számíthatjuk ki; sem alaptörvényeit sem végokát nem ismerjük; magunknak is ismeretlenek vagyunk; sem természetünket sem tényerönket nem ismerjük; alig tudjuk, egyszerű lény-e az enber vagy özetett; mindenfelül áthatlan titkoktul környeztetünk; ezek tul vannak érzékeinken; felkutatásukra, úgy hiszszük, értelmünk van, s ez nem egyéb mint képzelem. E képzelmi világon keresztül kiki tör magának egy utat, melyet ő jónak tart; semki sem tudhatja, övé vezet-e célhoz. Mégis áthatni, megismerni akarunk mindent. Csak azon egyet nem tudjuk, hogy nem tudjuk hogy nem tudhatunk. Inkáb a véletlen

után határozzuk el magunkat, inkább a nemlevőt hiszszük, semmint bevallanók, hogy azt is, a mi van, egyikünk sem láthatja. Mi, egy végeiben felfoghatlan nagy egésznek, melyet alkotója bohó vitáinknak engedett, parányi része, mi elég hiúk vagyunk meghatározni akarni, mi ezen egész magában véve s mik vagyunk mi ezen egészszszeli viszonyunkban.

Hahogy a bölcészek az igazságot felfedezni képesek volnának, érdekelne-é az közülök valakit? Mindegyikök tudja, hogy rendszere nem jobb alapu mint a másoké; de fentartja, csak-hogy töle van. Egy síncs, ki, ha megismerte az igazat és hamisat, ne tartaná az általa talált hamisságot elébvalónak mint a más által felfedezett igazságot. Hol a bölcész, ki öndicséért meg ne csalná az emberi nemet? Hol az, ki szíve mélyében önkéntétetésén kívül más után is törekszik? Ha már tulemelkedett a közönségesen, ha már elhomályosítja versenytársai fényét, mit kíván többet? A fő az, hogy máskép gondolkodik mint a többi. Hívök közt istentagadó; istentagadók között hívő volna.

Első gyümölcse ezen elmékedéseknek az volt, hogy megtanultam kutatásaimban csak ara szoritkozni a mi közvetlenül érdekelt, a többinek teljes nemtudásában megnyugodni, s nem nyugtalankodni, nem kétkedni semmiben, csak mit tudnom kelle.

Azt is felfogtam, hogy a bölcészek, nem hogy felmentének sok hijábavaló kételyeimtől, csak még sokszoroznák azokat, melyek engem kinozának, a nélkül hogy csak egyet oldanának fel. Más vezért választottam tehát s szólék magamhoz: kérdezd belvilágodat! Ez kevésbé fog megtéveszteni mint azok, vagy hibád legaláb enhibád lesz; és kevésbé fogsz megromlani, ha saját csalódásodnak engedsz, mint, ha azok hazugságait követed.

Ekor aztán elsorolván lelkemben mindazon különféle véleményeket, melyek engem születésem óta váltogatva fogvatartának, láttam, hogy ugyan egyikök sem anyira belátható, hogy közvetlenül meggyőződést költson, de mindamellet mindegyike bir a valószínű bizonyos fokával, s a belérzet azokat külön mértékben fogadja vagy taszítja. Miután ez első észrevét nyomán az előitéletek hallgatása közben egymással összehasonlítám e különböző eszméket, ugy találtam, hogy a legelső és legkö-

zönségesebb egyszersmind a legegyszerűbb és legokosabb, s hogy egyetemes elfogadtatására nem kell egyéb, mint, hogy legutolsónak tétessék. Képzeld magadnak az ő és új bölcsészet mind, miután már kimerítették az erőkre, az esetekre, a sorsra, a kényszerre, a parányokra, a lelkes világra, az élő anyagra, a mindennemű anyagosságra fektetett bizar rendszereiket, s képzeld mindnyájok után a jeles Clarke szellemét, mely a világot felderíti s végre a lények lényét s minden dolgok osztóját hirdeti. Mily egyetemes bámulattal, mily egyhangu tapssal nem fogadtatott volna ez új s oly nagy, oly vigasztos, oly fenséges rendszer, mely anyira képes a lelket emelni, az erénynek alapot adni, s mely egyszersmind oly meglepő, oly világteljes, oly egyszerű és — úgy látszik — az emberi lélek elé sokkal kevesebb megfoghatatlanságot állító, mint menyí ferdeséget minden más rendszerben talál! Így szólék magamhoz: a megfejthetlen el- lenvetések mindenkinek tehetők, mert az ember lelke sokkal korlátoltabb, hogysesem azokat feloldhatná; ezek hát egy rendszernek sem bizonyítják előnyét; — de milyen a különbség egyenes bizonyosságaik között! Azon egy, mely mindent megmagyaráz, nem előre teendő-e, ha nincs bene több nehézség, mint a többiben?

Meglevén hát benem minden bölcsészet irányában az igazság szeretete, s minden modor irányában azon egyszerű és könnyű szabály, mely az okok üres finomsága alul felszabadít, e szabály nyomán elkezdem az engem érdeklő ismeretek vizsgáját, azon szándokkal, hogy mindazokat kétségkívülieknek ismerendem, melyekbe szívem egyszerűségében bele kell egyeznem; mindazokat igazaknak ismerendem, melyeket az előbiekkel szükségyszerű kapcsolatban látok; a többieket pedig bizonytalanoknak ismervén, sem félrevetni sem elfogadni nem fogom, s nem is bajlódom felderítésökkel, ha nincs henök haszon a gyakorlati életre nézve.

De ki vagyok én? mi joggal itélek én a dolgokrul? s mi határozza meg ítéléteimet? Ha ezek szükségkép a vett benyomásokból erednek, kijába fáradozom ily kutatásokban: vagy elő sem jönnek, vagy magoktul jönnek elő, a nélkül hogy irányzásukba avatkoznám. Először is hát szemügyre kell vennem —

önmagamat, hogy megismerkedjem azon szerrel, melyet használni akarok, s hogy medig bízhatom magamat használatára.

Létezem, s vannak érzékeim, melyek rám ingert gyakorolnak. Imhol az első igazság, melybe ütközöm s melyben kénytelen vagyok megnyugodni. Van-e létezésemről saját érzésem? vagy csak érzéki szemléletek nyomán érzem azt? Imhol az első kétely, melyet jelenleg feloldanom lehetlen. Mert, midőn érzéseim — akár közvetlenül akár az emle közvetítése által — rám folytonos ingert gyakorlanak, hogyan tudhatom, valljon az *én* érzete nem-é valami olyan, mi nem esik ugyanezen érzések körébe? s hogyan lehet az független ezektől?

Érzéseim benem mennek végbe, mert létemet érzetik velem; de okuk ismeretlen előttem, mert nemlétezve is hatnak rám, s nem függ tőlem őket akár előhozni akár megszüntetni. Világosan értem hát, hogy a benem levő érzelés, és kívülem levő oka vagy tárgya — nem ugyanazok.

Igy hát nem csak én létezem, de más lények is, t. i. érzéseim tárgyai, léteznek; s ha ezen tárgyak csak eszmék volnának, mégis való marad, hogy ezen eszmék nem lehetnek én.

Mindazt immár, mit kívülem érzek s mi érzékeimre hat, anyagnak nevezem; s az anyag mindazon részleteit, melyeket egyedi lényekké látok összeolvadva, testeknek nevezem. Rám nézve hát a szellemesdiak s anyagosdiak minden vitái érvénytelenek: az ő különböztetések a testek látzata s valósága között, ábrándok.

Ime, már épen oly bizonyos vagyok a mindenség, mint a magam léte felül. Ezután érzéseim tárgyairul gondolkodom; s ugy találván, hogy képes vagyok őket egymás közt összehasonlítani, megajándékozva érzem magamat bizonyos cselekvő erővel melyet még eléb nem gondoltam birni.

Észrevenni anyi mint érezni; összehasonlítani anyi mint ítélni. Érzet és ítélet nem jelent egyet. Ha érzelek, a tárgyak elválasztottan, elszigetelten s ugy jönnek elé, mint a természetben vannak; ha összehasonlítok, a tárgyakat megmozdítom, ugy szólván áthelyezem, egyet a másra teszek, hogy különbözőségök vagy hasonlóságuk s általában minden vonatkozataik felett nyilatkozzam. Nézetem szerint a cselekvő vagy

értelmes lény megkülönböztető képessége az, hogy értelmet tulajdoníthat e szónak: van. A pusztán érzelő lényben hiába keresem azon értelmes erőt, mely először feltesz s aztán nyilatkozik: az ő lényegében ezt észrevenni képes nem volnék. E szenvedőleges lény minden tárgyat elválasztottan fog fel, sőt a tárgyegészet is kettőből alkotva fogja fel; de nem levén ereje, hogy egyiket a másikkal szembesítse, sohasem is hasonlíthatja össze, sohasem ítélheti meg.

Két tárgyat egyszerre látni még nem anyi mint vonatkozataikat is látni s különbségeikről itélni; több tárgyat külön-külön észrevenni nem anyi mint őket meg is számlálni. Benem egy nagy bot és egy kis bot eszméje ugyanazon percben össze nem fér egymással, a nélkül hogy ne hasonlítsam őket össze s ne hozzam azon ítéletet, hogy az egyik kisebb a másiknál; valamint viszont láthatom egész kezemet, a nélkül hogy ujaimat megszámlálnám*. Ezen összehasonlító eszmék: több, nagy, kisebb, s a t., valamint ezen eszmék: egy, kettő, s a t. kétség kívül nem érzélesek, ámbár lelkemben csak érzélesek alkalomával teremnek fel.

Azt mondják, hogy az érzelő lény az érzéseket különbségeik szerint különbözteti meg egymástul: ezt meg kell magyarázni. Ha az érzések egymástul különbözők, az érzelő lény különbségeik szerint különbözteti meg őket; ha ellenben hasonlók, csak ugy különbözteti meg őket, hogy egyet a másnak körén kívül érez. Más szóval: hogyan különböztethet meg egymástul két egyenlő tárgyat, egyszerrei szemléletben? szükségkép össze kellene zavarnia, egynek kellene tartania e két tárgyat, kivált oly rendszer nyomán, mely azt állítja, hogy a tért képzelő érzések nem térbeliek.

Mihelyt a két összehasonlítandó érzés észrevétetik, benyomásuk megtörtént, minden tárgy fel van fogva, a kettő is fel van fogva; de azért vonatkoztatuk még nincs felfogva. Ha az ítélet e vonatkozatrul csak érzelet volna s egyedül a tárgybul

* Condamine jelentéseiben szó van egy népről, mely csak háromig tud vala számlálni. Az emberek pedig, kikből e nép állott, gyakran láhták — mert kezök volt — ujajkat; ötig számlálni mégsem tanultak.

jönne belém, akkor ítéleteim sohasem csalhatnának, mert az sohasem lehet hamis, hogy érzélem a mit érzek.

S miért csalódom mégis e két bot egymáshozzi vonatkozata felett, különösen ha nem párhuzamosak? Miért mondom például, hogy a kis bot a nagynak harmada, holott csak negyede? Miért nem egyezik a kép (mely az érzetet) mintájával (mely a tárgy)? — Azért, hogy cselekvőleg viselem magamat, mikor ítélek, azért lehet az összehasonlítás műtete hibás is; értelmem pedig, mely a vonatkozatok felett ítél, hibáit a tisztán tárgyakat felmutató érzetek igazságával vegyíti.

Tégy ehhez még egy észrevétet, melyen — ha jól fontolóra veszed — meg fogsz ütközni: ha t. i. tisztán szenvedőleg viselnők magunkat érzékeink használatában, akkor ezek között semmi közlekedés sem lehetne; lehetlen volna megismernünk, hogy azon test, melyet tapintunk, s azon test, melyet látunk, egy s ugyanazon tárgy. Vagy semmit sem érzhetnénk magunkon kívül, vagy öt különemü lény álna előttünk, melyeknek azonosságát semmiképen észre nem vehetnők.

Bármily nevet adjunk szellemünk azon erejének, mely az érzéseket egymáshoz kapcsolja s összehasonlítja, bár figyelemnek, gondolkodásnak, elmélkedésnek vagy akárhogy nevezük azt; mégis igaz marad, hogy azon erő benünk és nem a tárgyakban fekszik, hogy azon erőt mi magunk hozzuk elő, ámbár ezen előhozás mindig csak a tárgyak által ránk okozott befolyás alkalmával történik. Nincs ugyan hatalmam, hogy tetzésem szerint érzekjek vagy ne érzekjek; de mindig hatalmamban ál, hogy az érzetet nagyobb vagy kisebb pontossággal vizsgáljam.

Nem vagyok hát csupán érzelő és szenvedő lény, hanem értelmes és cselekvő; s bár mit mondjon a bölcsészet, én számot merek tartani a gondolkodásra. Én csak azt tudom, hogy az igazság a tárgyakban, nem pedig szellememben fekszik, mely azokat ítélgeti, s hogy minél kevesebbet teszek a magaméból a felettök hozott ítéletekhez, anál bizonyosabban közelíthetem meg az igazságot: azon szabályt tehát, melynél fogva inkább az érzetnek mint az értelemnek engedem át magamat, az értelem maga is megerősíti.

Önmagamra nézve — hogy úgy szóljak — biztosítván magamat, körültekintek, s némi borzalommal látom magamat ide taszítva s elvesztve a tágas mindenségben, mintegy elmerítve a lények számtalanságában, melyek mit sem tudnak arul hogy léteznek, s nem ismerik sem egymás közötti sem hozám való viszonyukat. Én tanulom, vizsgálom őket; s az első tárgy, mely összehasonlításukra nézve előttem feltűnik, én magam vagyok.

Mind az, mit érzékeimmel felfogok, anyag; az anyag valamennyi lényeges tulajdonságát azon érzelhető minőségekből következtetem, melyek azt velem észrevéteik s melyek töle el nem választathatnak. Ezen anyagot majd mozgásban majd nyugalomban látom*; miből azt veszem ki, hogy neki sem a nyugalom sem a mozgás nem lehetnek lényeges tulajdonai, hanem hogy a mozgás — cselekvény levén — bizonyos ok okozata, mely oknak a nyugalomban csak hiányát tapasztalom. Ha tehát nincs, mi az anyagra hason, akkor az anyag nem mozog; az anyag enélfogva különbözik mind a nyugalomtól mind a mozgástól, s eredeti állapotja az, hogy nyugalomban legyen.

A testekben kétféle mozgást veszek észre, u. m. közlött mozgást, és önkényes vagy akart mozgást. Az elsőben a mozgató ok a mozgatótt testen kívül, a másodikban a mozgatótt testben van. Eből még nem következtethetem, hogy például egy óra mozgása önkényes; mert ha valami, mi a rugótul különbözik, nem látna rá, a rugó maga sem ügyekezne visszahajlani s nem huzná a láncot. Ugyanez okbul sem a híg testeknek sem magának a tűznek, mely higságukat okozza**, nem tulajdonithatok önkényességet.

* Ezen nyugalom, ha úgy akarod, csak viszonyágos: mivel azonban a mozgásban majd nagyobb majd kisebb mértéket veszünk észre, világosan felfoghatjuk ezen két szélsőség egyikét, mely a nyugalom; s ezen egyik szélsőséget oly jól felfoghatjuk, hogy hajlandók vagyunk egyáltalános nyugalomnak hinni a viszonylagos nyugalmat is. Nem igaz tehát, hogy a mozgás az anyag lényegéhez tartozik, holott ezt mint tökéletes nyugalomban levőt is képzelhetjük.

** A vegyésznek a gyúanyagot vagy tüzelemet azon vegyületekben, melyeknek részét teszi, elszórtnak, mozgatlannak s pangónak tekintik mindadig, míg külső okok által fel nem szabadítatik, egyesítetik, mozgásba hozzák s tüzzé válik.

Azt kérdezended, valljon az álatok mozgásai önkényesek-é? Ere azt mondom, hogy nem tudom, de a valószínűség van. Azt is kérdezended még, honnan tudom én, hogy általában vannak önkényes mozgások? Ere azt mondom, hogy azért tudom, mert érzem. Mozgatni akarom karomat és mozgatom, a nélkül hogy ezen mozgásnak egyéb közvetlen oka volna mint akaratom. Hijába okoskodnék akárki, hogy ezen érzelmemet megsemmítse; ez erősebb minden bizonyításnál; — épen úgy bizonyíthatná valaki, hogy nem létezem.

Ha sem az emberek tetteiben, sem másban, mi a föld kezelettségén végbe megy, nem volna önkényesség, csak nagyobbítanék a zavar, midőn minden mozgás első okát kellene képzelni. Én részemről úgy meg vagyok győződve, miszerint az anyag természetes állapotja a nyugalom, hogy mihelyt mozgó testet látok, azonnal azt itélem, hogy ezen test vagy lelkes vagy hogy a mozgás neki közöltetett. Szellemem a létegetlen s önmaga által mozgó vagy cselekvő anyag eszméjében megnyugvást el nem fogadja.

S ezen látható mindenség mégis anyag, elszórt és holt anyag*, mely (egészben tekintve) fel nem mutathatja valami lelkes test egyes részeinek egységét, létegetlét, közérzelmét; mert mi, kik részek vagyunk, bizonyosan nem érezzük magunkat az egészben. Ezen mindenség szabatos, egyenlő, állandó törvényeknek alávetett mozgásaiban semmit sem találunk azon szabadságbul, mely az ember s az álatok önkényes mozgásaiban mutatkozik. A világ tehát nem gondolható egy magától mozgó nagy álatnak, mozgásainak van bizonyos kivüle fekvő oka, melyet észre nem veszek: de belső meggyőződéssem oly érezhetővé teszi ezen okot, hogy nem láthatom keringeni a napot, a nélkül hogy ne képzelnék valami erőt, mely azt hajtja; s ha a föld forog, érezni gondolom a kezét, mely azt forgatja.

* Erőnek erejével ügykeztem élő parányt gondolni, s nem juthaték célhoz. Az érző és érzék nélküli anyag eszméje nekem megfoghatatlannak s ellenmondónak látszik. Akár el akarnók fogadni akár visza akarnók vetni ezen eszmét, mindenestre a val kellene kezdenünk, hogy azt felfogjuk; s én megvallom, hogy ezt tenni képtelen vagyok.

Menyivel jöttem előbre, ha meg kell engednem bizonyos egyetemes törvények léteztét, melyeknek lényeges vonatkozását az anyagra nem tapasztalom? Ezen törvényeknek hát, melyek nem lehetnek valódi lények, van valami előttem ismeretlen alapjuk. Tapasztalat és vizsgálat megismertették velünk a mozgás törvényeit; ezen törvények, a nélkül hogy az okot felfödöznék, határozzák meg az okozatot, s így nem elegendők a világ rendszerének s a mindenség folyásának megmagyarázására. Descartes kockákból csinálta össze az eget és földet; de ezen kockáknak az első mozgást megadnia s körből futó erejét megindítania csak egy gördítő mozgás segítségével lehetett. Newton a vonzerő törvényét födözte fel; de az egyedüli vonzerő csakhamar mozgatlan tömeggé változtatná a mindenséget: ezen törvényhez bizonyos lökő erőt kelle csatolni, hogy az égi testek körben futhassanak. Mondja meg nekünk Descartes, mily természettani törvény hozta forgásba az ő forgókáit; mutassa meg nekünk Newton a kezét, mely a bolygó csillagokat pályakörük érintő vonalára lökte.

A mozgás első okai nincsenek az anyagban; ez elfogadja és közli, de nem teremti a mozgást. Minél tovább vizsgálom a természet együvémműködő erőinek hatását és visszahatását, anélkül inkább meggyőződöm, hogy — okozattul okozathoz — utoljára mint utolsó okhoz mégis bizonyos akarathoz kell emelkednünk; mert feltenni, hogy a végtelenig menjünk egy oktul a másikhoz, annyit tesz, mint semmit fel nem tenni. Szóval, minden mozgás, mely nem hozatott elő más mozgás által, csak önkényes, akart cselekvényből származhat; a lelketlen testek csupán mozogva hathatnak, akarat nélkül pedig nem létezhet valódi cselekvény. Ez im első elvem. Hiszem, hogy egy akarat mozgatja a mindenséget s lelkesíti a természetet. Ez im első hitpontom vagy hitem első ágazata.

Egy akarat miképen hozhat elő természeti és testi cselekvényt? Ezt nem tudom; de magamon tapasztalom, hogy előhozhat. Cselekedni akarok s cselekszem; mozgatni akarom testemet s testem mozgásba jő: hanem hogy valamely lelketlen és nyugalomban levő test magátul kezdjen mozogni vagy mozgást hozzon elő, az megfoghatlan és példa nélküli. Az akaratot nem

természete, de cselekvényei által ismerem meg. Ezen akaratot a mozgató oknak ismerem; de az anyagot a mozgás előhozójának ismerni anyi, mint okozatot ok nélkül felfogni, azaz, semmit sem felfogni.

Testem hogy miképen mozog akaratom által, azt épen oly kevésbé foghatom fel, mint azt, hogy érzeléseim miképen érik lelkemet. Azt sem tudom, mért látzott ezen titkok egyikének magyarázata könnyebbnek a másikénál. Értettem, akár szenvedőleg akár cselekvőleg viseljem magamat, ezen két lényesség egyesültének eszköze egyáltalában megfoghatlan. Elég ferdén a legtöbben magából ezen megfoghatlanságból indulnak ki, hogy a két lényességet öszeszavarják, mintha ily különböző természetű műtétek egy miségben könnyebben magyarázthatnának meg, mint kettőben.

Igaz ugyan, hogy a most feltárandó hitpont homályos; de utoljára is legalább értelme van, s nem foglal magába semmit, mi az okoskodás törvényeivel vagy a tapasztalattal ellenkezőnek: lehet-e ugyanezt az anyagosságrol is állítani? Nem világos-e, hogy azon esetre, ha a mozgás az anyag lényegét tenné, ez az anyagtól meg nem válhatna, bene mindig ugyanazon fokon megvolna, mindig ugyanaz volna az anyag minden adagában, semmiképen nem közöltethetnék, nem nagyobbulhatna és nem kisebbülhetne? hogy nem is lehetnének képesek a nyugalomban levő anyag felfogására? Ha az mondatik, hogy a mozgás az anyagban nem lényeges, de szükséges, akkor csak szócsere támad, melyet — ha értelme volna — igen könnyen lehetne megcáfolni. Mert az anyag mozgását vagy maga az anyag teszi, és ekor az anyagnak lényeges a mozgás; vagy valami külső oktul származik a mozgás, és ekor az anyagnak csak anyiban van szüksége mozgásra, menyiben a mozgató ok rá hat: ismét az előbeni nehézség mutatkozik.

Az emberek legnagyobb hibáinak forrását az általános és elvont eszmék teszik; a bölcsészeti létten cifra nyelvvel még sohasem fődöztek fel valami igazságot, mindig csak oly ferdeségeket támasztottak a bölcsészetben, melyek miatt — mihelyt megfosztattak a nagy szavaktul — csak szégyenkezni lehet. Mondd meg barátom, nyersz-e valami igaz eszmét, ha bizonyos,

az egész természetben elömlő, vak erővel szólnak neked? Mondani gondolnak valamit olyan tágas szavakkal, mint *egyetemes erő* vagy *szükségszerű mozgás* — és mindösze mit sem mondanak. A mozgás eszméje nem egyéb mint valamely helynek más helyre átvitelének eszméje: irány nélküli mozgás nem létezik; mert egyedi lény egyszerre minden irányban nem mozoghat. Mily értelemben mozog hát az anyag szükségszerűen? Bir-e a testek egyetemes anyaga valami egyenlő mozgással? vagy minden paráynak saját mozgása van-e? Az első álitásnál fogva az egész mindenségnek egy szilárd s feloszthatlan tömeget kellene képeznie; a másodiknál fogva csak elszórt és összfüggetlen nélküli hig anyagból kellene állnia, minden lehetőség nélkül, hogy két parány valaha egyesüljön. Mily irányt veend hát az összes anyag e közmozgása? Egyenesen-e vagy körben? fel-e vagy le? jobbra-e vagy balra? Ha az anyag minden paránya különös irányu, mik lesznek mind ezen különféle irányok s különbségek okai? Ha minden anyagparány csak saját körpontja körül forogna, semmi sem mozdulna helyéből s nem léteznék semmi közlött mozgás; azonkívül ezen körmozgásnak még valami értelemben meghatározva kellene lenni. Elvonás útján tulajdonítani mozgást az anyagnak anyi mint semmit jelentő szavakkal játszani; s meghatározott mozgást tulajdonítani neki anyi mint egy meghatározó okot feltenni. Minél inkább szaporitom a különös erőket, anél több új okot kell megmagyaráznom, s mégsem találhatok semmi közérőt, mely kiszabja irányukat. Távol levén tőlem az elemek történetes összecsődültében valami rendet képzelni, az elemek harcát sem képzelhetem; a mindenség zürzavara megfoghatlanabb előttem, mint összhangzata. Tudom, hogy a világ gépezete az emberi szellem számára megérthetetlen lehet; de mihelyt egy enber magyarázatot adni vállalkozik, egyszersmind enberekől megérthető dolgokrul beszéljen.

Ha a mozgatótt anyag bizonyos akaratra, ugy a megszábotott törvények szerint mozgatótt anyag bizonyos értelmes akaratra mutat: ez hitem második ágazata. Cselekedni, összehasonlítani, választani — mindezek cselekvő és gondolkodó lény működései: ezen lény tehát létezik. Hol látod őt létezni? így

szólandasz. Nem csak a forgó egekben, nem csak a világitó csillagban, nem csak önmagamban, de a legelő bárányban, a repülő madárban, az eső köben, a szélről hordott levélben.

A világ rendjéről ítélnék, habár célját nem ismerem; mert ara, hogy ezen rendről ítélnék, elég a részeket egymás között összehasonlítani, összeütközéseket s viszonyaikat tanulni s benők az öszhangzatot megtalálni. Miért létezik a mindenség, nem tudom, s mindamellet meg nem szünöm elrendezésének vizsgálgatásával; meg nem szünöm gyönyörködni azon szoros megfeleléségben, melynél fogva az általa öszekapcsolt lények egymást kölcsönösen segítik. Ugy vagyok mint ki először lát órát s meg nem szünhet a mű bámulásával, ámbár a gép hasznát — míg a mutató lapot nem látta — nem ismeri. Nem tudom, így szóland, mire való mind ez; de látom, hogy egy rész a más rész számára készült; csodálom mesterét műve részleteiben, s bizonyosan tudom, hogy mindezen kerekék öszhangzó járása csak valami közös célnak, melyet megismernem lehetlen, szolgálhat.

Hasonlítsuk ösze minden nem különös céljait, eszközeit, megszabott viszonyait, s hallgassunk azután alsób érzelmünk szavára: van-e ép értelem, mely tanuságát el nem fogadja? van-e elfogulatlan szem, melynek a mindenség érezhető rende nem hirdeti egy legfelső értelmesség létét? s hány álokoskodást kell egymásra halmozni, hogy a lények öszhangzata s minden részek csodás csoportulata a rokonrészek fentartására félreis-mertessék! Bármennyit beszéljenek nekem öszetétekről s véletlenségekről: mit használ, hogy hallgatásra hoztok engem, ha benem a meggyőződést fel nem költhetitek? s hogyan foszthattok meg engem azon önkénytelen érzelemtől, mely akaratom ellen is meghazudtol titeket? Ha a léteges testek, mielőtt állandó alakot öltöttek magokra, először ezer meg ezer módon s mindig történetesen tevődtek ösze, ha kezdetben száj nélküli gyomrok, fő nélküli lábak, kár nélküli kezek s általában minden nemü tökéletlen létegek alakultak, melyeknek a fentartási erő hiánya végett el kelle veszniök, mért nem tűnik fel már előttünk ezen időmtalan kísérletek egyike vagy másika? miért szabott magának a természet végre mégis törvényeket, holott kezdetben

ezeknek alávetve nem volt? Ha valami, a mi lehetséges, megtörténik, azon megütközöm nem kell, különösen ha a megtörténés nehézsége az egyes elemek mennyisége által pótolta-
tik; eben megegyezem. Mindamellett ha azt mondaná valaki, hogy az Aeneis tökéletesen elrendezve a véletlenül elhányt nyomtató betűk vegyületéből eredett, egy lépést sem tennék a hazugság igazolására nézve. Te elfeleded, fogják mondani, az elemek mennyiségét. De hány ily elemet kell feltennem, hogy az öszetétet valószínűvé tegyem? Én részemről, ki csak egyet te-
hetek fel, fogadásbul a végtelent teszem egyre, hogy eredvénye nem a véletlennek hatása. Hozátehetni még, hogy öszetétek és véletlenségek mindig csak az öszetett elemekhez hasonló ered-
vényt adandnak, hogy létegzet és élet sohasem származhatnak parányok öszütközésébül, s hogy a vegyész, ki egyes vegyülé-
keket öszetesz, ezeket olvasztó edényében sohasem birandja ara, hogy érezzenek s gondolkodjanak *.

Nieuwentit könyvét megütközve s majdnem botránkozva olvasám. Hogyan akarhatott ezen enber könyvet csinálni a természet csodáirul, melyek az alkotó bölcsességét mutassák? Könyve oly nagy lehet mint a világ, a nélkül hogy tárgyát ki-
meritené. S mihelyt az enber részletekbe bocsátkozik, azonnal eltéveszti a legnagyobb csodát: az egésznek öszhangzatát. Már magában az élő s léteges testek létegzete meghaladja az enberi észit; az áthághatlan korlát, melyet különféle nemei között vont a természet, nehogy ezek öszezavartassanak, legnagyobb vilá-
gossággal mutatja törekvését. A természet meg nem elégszik a rend megalapításával; ő minden rendelést megtön, hogy ezen rend fel se bontathassék.

* Hinné-e valaki, ha a tapasztalás nem bizonyítaná, hogy az enberi tulzás egészen edig juthatott? Amatus Lusitanus bizonyítja, miszerint ő látott egy palackba zárt hüvelyknyi hoszu enbert, mely Julius Camillus (a második Prometheus) vegyészeti tudománya által készitetett. Paracelsus *de rerum natura* című munkájában előadja, miképen kelljen ezen enberkéket készíteni, s azt állítja, hogy a törpék, fajtók, gunybakok s erdei és vízi istennők mind a vegyészet mestersége által hozattak létre. Valóban nincs több hátra, hogy ezen tények lehetősége megalapitassék, mint még azon ügyekezünök, hogy a léteges anyag ellentálhasson a tűz-
nek s hogy parányai egy homortükrös kemencében életben tartathassanak.

Egyetlen lény sincs a mindenségben, melyet bizonyos tekintetből ne lehetne valamenyi többi lény közös körpontja gyanánt felvenni, mely körül a többi mind oly módon csoportosul, hogy viszonylag egyik a másiknak szolgál célul és eszközzül. E kölcsönös vonatkozatok véglenségében, melyeknek egyike sem zavarodik és enyészik el a tömegben, az ész elzavarodik, elveszti magát. Mily ferde álitások, csak hogy ez öszhangzatot a véletlenül mozgásba jött anyag vak gépezetébül lehessen következtetni! Azok, kik e nagy egész minden részeinek vonatkozataiban mutatkozó cél-egységet tagadják, hijába takarják badarságukat elvonások, együvé-sorolások, egytetemes elvek, jelképes kifejezések halmazával; bármit tegyenek, én sohasem fogom felfoghatni ily szabatosan rendezett lények rendszerét, hogy egyszersem fel ne fogjam az őket rendező értelmességet. Nem hihetem, hogy a szenvedő s holt anyag érzelő s élő lényeket, hogy a vak eset értelmes lényeket, hogy az, mi nem gondolkodik, gondolkodó lényeket hozhatott elő.

Hiszem tehát, hogy a világ hatalmas és bölcs akarat által kormányoztatik; ezt látom, vagyis inkább érzem: s ez nekem anyi mintha tudnám. De ezen világ örök-e valljon vagy teremtett? van-e a tárgyoknak egy közelve? van-e kettő, vagy több? s mi természetök? Mind ezt nem tudom; s mi kár om belőle? Mihelyt anyira leszek, hogy ezen ismeretek érdekelhetnek, ügyekvendem őket megszerezni; mindadig tartózkodom hijábaváló kérdésektül, melyek önszeretetemet nyugtalaníthatják s mindamellet magamviseletének nem használnak s értelmi tehetségemet meghaladják.

Jusson eszedbe mindig, hogy érzelmemet nem akarom be-tanítani, csak előadni. Legyen az anyag akár örök akár teremtett, legyen bene akár szenvedőleges elv akár semminő, mégis bizonyos, hogy az egész — egy, és hogy egyetlen értelmességet hirdet; mert mítsem látok, mi ne volna ugyanazon rendszerbe helyezve s ne törekednék ugyanazon cél (t. i. az egésznek megszabott rendjébeni fentartása) felé. Ezen akaró és hathatós, ezen önmaga által cselekvő lényt, ezen lényt, mely, bármi legyen, a mindenséget mozgatja s valamenyi dolgot rendez, én ezt istennek nevezem. Ezen névhez csatolom az értelmességi,

hatalmassági, akaratbeli eszméket, melyeket egybegyűjték, s a jóság eszméjét, mely amazoknak szükséges következménye: de azért még a velök felruházott lényt jobban nem ismerem; ő érzékeim s értelmem előtt egyiránt elrejtőzik; minél többet gondolok rá, anél jobban megzavarodom. Igen bizonyosan tudom, hogy ő létezik s létezik önmaga által; tudom, hogy az én létem az ő létének van alárendelve s valamenyi előttem ismeretes tárgy tökéletesen ugyanugy van; az istent mindenütt látom műveiben; érzem őt önmagamban, látom őt magam körül: de mihelyt önmagában akarom őt nézdelni, mihelyt meg akarom tudni, hol legyen ő, mi legyen ő, mi legyen lényege, — azonnal eltűnik, s megzavart szellemem többé mit sem tud.

Elégtelenségemtől áthatva, sohasem fogok az isten természetete felett okoskodni, hacsak hozámi vonatkozásának érzelme ere nem kényszerítend. Ez okoskodások mindig vakmerők; bölcs enber magát csak remegve s a tárgy kimeríthetlenségéről meggyőződve adhatja át nekik; mert nem akor sértjük meg leginkáb az istenséget, midőn felette gondolkodunk, de midőn rosszul gondolkodunk felette.

Felfödözvén tulajdonai közül azokat, melyek által létének felfogásához jutok, magamhoz térek vissza s kutatom, mily fokot foglalok el én az általa kormányzott, azon lények között, melyeknek megvizsgálására képes vagyok. Fajomnál fogva tagadhatlanul az első fokon találom magamat; mert akaratom s ezt végrehajtó műszereim által több erővel bírok, minden körüllevő tárgyra hathatni vagy működéseket tetzésem szerint akár használni akár megsemmíteni, úgy anyira, hogy — akaratom ellen is — ezen tárgyak egyike sem folyhat be rám egyedüli természeteti erejével; azonkívül csupán én vagyok az, ki értelmiségemnél fogva az egésznek mintegy felügyelőjévé teszem magamat. Mely földi lény vizsgálhatja, mérheti, számíthatja a többi lényeket, láthatja előre mozgásaikat, hatásaikat, s kapcsolhatja — hogy így szóljak — a közös lét érzelmét saját egyedi léte érzelméhez... az enberen kívül? Mi nevetséges van aban, ha azt gondolom, hogy minden csak számomra teremtett, holott csupán én vagyok az, ki vele (t. i. az istennel) mindent vonatkoztatba tehetek?

Igaz hát, hogy az enber az általa lakott földnek királya; mert nem csak az álatokat leküzdi, nem csak az elemekkel rendelkezik ipara által, hanem csupáncsak ő a földön tud is velők rendelkezni, szemlélet utján pedig még a csillagokat is, melyekhez nem közeledhet, sajátjává teszi. Mutassatok nekem egy más álatot e föld kerekén, mely a tüzet használni s a napot csodálni tudja. Mi! én vizsgálhatom, megismerhetem a lényeket és viszonyaikat; én képes vagyok a rend, szépség, erény érzésére; én szemlélhetem a mindenséget s felemelkedhetem a karhoz, mely azt igazgatja; szerethetem s művelhetem a jót: s barmokkal hasonlitanám magamat ösze! Elvetemült lélek, szomorú böcsészeted tesz téged azokhoz hasonlóvá: de hijába ügyekszel önmegaláztatásodon, lángelméd elveid ellen tanuskodik, jótévő szíved tanodat meghazudtolja s a tehetségeiddeli viszaélés maga akaratom ellen is jelességöket bizonyítja be.

Én részemről, ki semmi rendszer fentartásával nem bajlódom, ki — egyszerű s igaz enber létemre — semmi párt dühétül el nem ragadtatom s nem ásitozom pártfőnöki dics után, én — megalégve az isten által kirendelt helyemmel — ő utána semmi jobbat nem látok, mint fajomat; s ha választanom engedtetnék a lények egész sorában, választhatnék-e többet anál, hogy enber lehessenek?

Ezen gondolat inkább meglep, semmint gögössé tenne; hiszen én nem önválasztásom szerint vagyok e helyzetben, mely nem szerzettethetett egy még nem létezett lény érdeme által. Láthatom-e magamat így kitüntetve, a nélkül hogy ne szerencsélteném magamat ezen tisztos helyzetért, a nélkül hogy ne áldanám a kart, mely ide helyezett? Énem első vizsgálatából támad szívemben a hála és áldás érzelme fajom alkotója iránt, s ezen érzelemből első tiszteletem a jótévő istenségnek. Imádom a legfelső hatalmat s ellágyulok jótéteményein. Nincs szükségem ezen istentisztelet betanulására, a természet maga indít rá. Nem-e az önszeretet természetes következése, hogy tiszteljem azt, ki engem véd? hogy szeressem azt, ki javamat akarja?

De mi lesz belőlem, midőn — megismerendő egyedi helyemet az enberiségben — enek elrendezését, különféle fokozatait s az ezeket betöltő enbereket szemlélem? Mily látvány! Hova

lett az általam észrevett rend? A természet csak öszhangzatot s helyes arányt mutatott, az emberi nem csak zavart és rendtelenséget mutat; az elemekben együttműködés uralkodik, s az emberek egyenetlenkednek; az állatok szerencsések, s egyedül királyuk nyomorult! Oh bölcsesség, hol vannak törvényeid? Oh gondviselés, így kormányozod-e a világot? Jótevő lény, hova lett hatalmad? A bajt látom e földön.

Hinnéd-e, jó barátom, hogy e szomorú gondolatokból látzó ellenmondásokból gyártá szellemem a lélek fellengő eszméit, melyek mindeddig nem következtek kutatásomból? Gondolkodva az ember természetén, bene két egymástól megkülönböztetett elvet gondoltam találni: az egyik az örök igazságok tanulmányához, a jogosság s erkölcsi szépség szeretetéhez, az értelmi világ tájaiba, melyeknek szemlélete a bölcs gyönyöreit képezi, emeli őt; a másik lealacsonyítólag vezeti őt vissza önmagába, az érzékek s ezek segédei, a szenvedélyek uralkodása alá hajtja, s ezek által minden nagyot és nemest ellenz, mit neki az elsőnek érzelve sugalt. Ezen két ellenes mozgástól leverve, elragadva, így szólék magamhoz: Nem, az ember nem egy; akarok és nem akarok, egyszerre rabnak és szabadnak érzem magamat; látom, szeretem a jót, és mégis a rosszat gyakorlom; cselekvőleg viselem magamat, ha eszemre hallgatok, — szenvedőleg, ha szenvedélyeim tova visznek; s legnagyobb kínt, ha bukom, azon érzelem okoz, hogy ellentáhlhattam volna.

Hallgass rám bizalommal, ifju; mindig jó hitben marandandok. Ha a lelkismeret előítéletek műve, akkor kétségkívül nincs igazam, mert semmi világos erkölcsiség nem létezik; de ha önmagának kitüntetése az ember természetes hajlamából ered, s anak, a mi igazságos, azon első érzelve mégis az emberi szívbe van vésve, akkor törülje el eléb ezen ellenmondásokat az, ki az enbert *egyszerű* lénynek tartja, s én is csak egy-lényegűnek fogom őt elismerni.

Jegyezd meg, hogy ezen szó alatt *lényeg* általában bizonyos főminőséggel bíró lényt értek, mellőzvé minden különösebb s mellékes módosításokat. Ha tehát valamenyi általunk ismert főminőség egy s ugyanazon lényben egyesülhet, ezt csak egy lényegnek mondandom; ha ellenben oly minő-

ségek fordulnak elő bene, melyek egymást kizárják, akkor anyi a lényeg, a hány ily kizárás tehető. Ere nézve észrevéted lesz neked; nekem azonban — bármit mondjon Locke — nincs szükségem az anyagot kiterjedettnak s feloszthatónak megismerni, hogy meggyőződjem, miszerint az nem gondolkodhatik; s ha egy bölcsész azt mondandja nekem, hogy a fák éreznek s a sziklák gondolkodnak*, hijába fog engem finom okoskodásával ámitani, — én bene csak rossz hitű álbölcszet láthatok, ki inkább tulajdonít a köveknek érzelmet, mint az embernek lelket.

Te gyűk, hogy egy siket a hangok létét tagadja, mivel ezek sohasem érintették fülét. Szeme elé teszek egy hurosműszert, melynek hangöszegét egy más elrejtett műszer által költetem fel; a siket rezegni látja a hurot, én azt mondom neki: ezen rezgés a hang által történik. Koránsem, felel ő, a hurorezgésének oka magában a huroban van; ezen rezgés valamenyi test köztulajdona. Mutasd meg hát nekem, válaszolok ismét,

* Ugy látnak, hogy az újdivatu bölcsészet, koránsem álitván, hogy a sziklák gondolkodnak, ellenkezőleg azon felfödözést tevő, hogy az emberek nem gondolkodnak. Ezen bölcsészet az egész természetben csak érzelő lényeket lát; s az egész különbség, melyet ember és kö között talál, az, hogy az ember oly érzelő lény, mely tudja, s a kö oly érzelő lény, mely nem tudja érzéseit. Hanem ha csakugyan igaz, miszerint minden anyag érzel, hogyan fogjam fel az érzelő egységet vagy az egyedi ént? hol találom meg ezt, minden anyagparányban-é vagy az öszetett testekben? egyiránt meglesz-é ez egység hígban és szilárdban, vegyületekben és elemekben? A természetben, mondják, csak egyedek vannak. De melyek ezen egyedek? E kö egyed-é vagy egyedek halmaza? egy érzelő lény-é e kö vagy anyi érzelő lényt foglal magába, menyi porszemből áll? ha minden elemi parány egy-egy érzelő lény, hogyan értem meg azon szoros közlekedést, melynél fogva egyik a másikban érzi magát, ugyanira, hogy két énjök egygyé válik? A vonzerő, melynek titka nekünk ismeretlen, a természet törvénye lehet; de azt mégis értjük, hogy a vonzerő — a tömegek szerint működén — igen jól megfér a kiterjedéssel és oszthatósággal. Érthetni-e ugyanezt az érzeletről? Az érzelő részek ki vannak terjedve, de az érzelő lény maga egy s oszthatatlan, fel nem oszlik, vagy egész vagy semmi; az érzelő lény tehát nem test. Nem tudom, mit csinálnak az anyagosdiak; de nekem úgy látnak, hogy ugyanazon nehézségek miatt, melyeknél fogva félrevetették a gondolatot, félre kellene vetniök az érzeletet is; és be sem látom, miért nem teszik meg az első lépés után a másodikat? mijökbé kerülne ez? s hogyan merik álitni azt, hogy érzelnek, holott oly bizonyosak abban, hogy nem gondolkodnak?

más testekben ezen rezgést vagy legaláb okát ugyanezen hurbában. Azt nem tehetem, mond a siket; de ha én meg nem foghatom, miképen rezeg ezen húr, szükséges-e, hogy rezgését hangok által magyarázzam meg, melyekről legkisebb fogalmam sincs? Így a homályos tény csak még homályosabb okbul magyaráztatnék. Vagy tedd hangjaidat érzelhetőkké, vagy azt mondom, hogy nem léteznek.

Minél tovább gondolkozom a gondolat s az enberi szellem természete felett, anál inkább meggyőződöm az anyagosiak és e siket okoskodásai közti hasonlóságrul. Az anyagosiak valóban siketek a hozzájuk kiáltó s félreismerhetlen hangu belszó iránt: Gép nem gondolkodhatik, sem mozgás sem külső idom nem költethetnek elméledést; van bened valami, mi az őt szorító kötelékeket felbontani törekszik; a tér nem lehet mértéked, az egész mindenség számodra nem eléggé nagy; érzelmeidnek, vágyaidnak, nyuglanságodnak, magának büszkeségednek is más ind-elve van, mint ezen szük test, melyben leláncolva érzed magadat.

Egyetlen anyagi lény sem cselekszik önmaga által, s én ugy cselekszem. Hijába akarják ezt tőlem elvitázni, én érzem, — s ezen érzelem, mely mellette szól, erősebb az értelemnél, mely ellene küzd. Nekem testem van, melyre a többi test hat s mely ezekre viszahat; ezen viszonylagos hatás kétségtelen; de akaratom nem függ érzékeimtlől; én megegyezem, ha ellent álhatok, — alávetem magamat, ha győztes lehetek, s mindig világosan érzem magamban valljon azt cselekszem-e, mit cselekedni akartam, vagy csak szenvedélyeimnek engedek-e. Az akarási képességével mindig, a kivitel erejével nem mindig bírok. Ha a kísértéseknek átengedem magamat, akkor külső tárgyak ingerlése szerint cselekszem. Midőne gyöngeségem miatt szidom magamat, akkor csak akaratomra hallgatok; vétkeimnél fogva rab, önvádaimnál fogva szabad vagyok; szabadságom érzelme csak akkor enyészik el, ha egészen elkorcsosulok s gátolom, hogy a lélek emelje szavát a test törvénye ellen.

Az akaratot általában csak saját akaratom érzelme által ismerem, s az értelem sem ismeretesebb előttem. Ha azt kérdezik tőlem, mily ok határozza meg akaratomat, én viszont azt

kérdezem, mily ok határozza meg ítéletemet: mert világos, hogy ezen két ok tulajdonképen csak egy; s a ki jól megérti, hogy az enber cselekvőleg viseli magát ítéleteiben, hogy értelme nem egyéb az összehasonlítás és megítélés képességénél, látandja, hogy szabadsága sem egyéb, mint ilyen, vagy épen abul származó képesség. Az enber ugy választja a jót, valamint megítélte az igazat; ha hamisan ítél, rosszul is választ. Tehát mily ok határozza meg akaratját? Ítélete. S mily ok határozza meg ítéletét? Értelmi tehetsége, ítélési képessége; ennek meghatározó oka ő maga. Mindazt, mi még ezenkívül mondatik, nem értem.

Kétségkívül nem szabad saját jávamat nem akarnom, nem szabad saját káromat akarnom; de szabadságom aban is mutatkozik, hogy csupán azt akarhatom, a mi célszerű vagy általam anak tartatik, a nélkül hogy valami tölem idegen elem határozza helyettem. Abol, hogy én nem lehetek más, mint épen én, az következék-e, hogy nem vagyok szabad?

Minden cselekvény elve csak szabad lény akaratjában keresendő; innen nem mehetünk tovább. Nem a szabadság, de a kényszer azon szó, mely mit sem jelent. Feltenni tényt, hatást, mely ne származnék cselekvő elvből, csakugyan anyi, mint ok nélküli okozatokat feltenni, az okoskodás hibás körébe esni. Vagy nem létezik semmiféle első inger, vagy egy első ingernek sincs előbeni oka, s valódi akarat nem létezhetik szabadság nélkül. Az enber hát tetteiben szabad, s mint ilyen, valami anyagtalán lényeg által lelkesítetik; ez hitem harmadik ágazata. Ezen három elsőből könnyen következtetheted a többit, a nélkül hogy elő kellene számolnom.

Ha az enber cselekvő és szabad, önmagától is cselekszik; mind az, mit szabadon visz végbe, nem tartozik a gondviselés törvényszerű rendszerébe s a gondviselésnek be sem számítható. A gondviselés koránsem kívánja a rosszat, mely a töle kapott szabadsággal visszaélő enber által hozatik létre; de nem is gátolja őt enek véghezvittében, akár azért, hogy a rossz, mely ily gyenge lénytől származik, szemében ugy szólnán semmi, akár azért, hogy nem gátolhatná a nélkül hogy szabadságát megsértse, s így még nagyobb rosszat okozna természete lealázása

által. A gondviselés szabaddá tette az enbert, hogy ne a roszt, de a jót kövessé szabad választása után; képessé tette őt ezen választás megtevésére, ha jól használná tőle ajándokul kapott képességeit: hanem egyszersmind úgy korlátozta erejét, hogy a meghagyott szabadsággal visszaélés a közrendet épen nem zavarhatja meg. Az enber által támadt rosz az enberre visszaesik, mitsem változtatva a világ rendszerében, s épen nem gátolva, hogy az enberi nem — mind a mellett hogy megvan bene a rosz — önmagát fentartsa. Azon zugalódni, hogy az isten nem gátol minket a rosznak véghezvittében, anyi volna, mint zugalódni azon, hogy kitünő természetüekké tett minket, hogy tetteinket az azokat nemesítő erkölcsösség rovata alá helyezé, hogy feljogosított benünket az erényre. A legnagyobb élvezet a magávali megelégedésben van; azért téteténk a földre, azért ajándékoztatánk meg a szabadsággal, azért kísértetünk a szenvedélyek s tartatunk vissza a lelkismeret által, hogy szert tegyünk ezen megelégedésre. Maga az isteni hatalom adhatott-e többet részünkre? beolthatá-e természetünknek azon ellentétet s nyujthatá-e a jólcselekvés bérét anak, kinek nem lett volna hatalma roszul cselekedni? Mi! hogy az enber megőriztessék a gonoszságtul, az ösztönre kell-e őt szoritani, áltattá kell-e őt lealacsonítani? Nem, lelkem istene, sohasem vádolandlak, hogy képedre teremtél, mert csak így lehetek szabad, jó és boldog, mint magad!

Csak a képességeinkkel visszaélés tesz minket szerencsétlenekké, gonoszakká. Boszankodásunk, gondjaink, bajaink mind önmagunkból származnak. Az erkölcsi rosz tagadhatlanul önmunkánk, a természeti rosz pedig csekélység volna, ha bűneink azt érezhetővé nem tennék. Nem azért érezteti-e velünk szükségünket a természet, hogy minket fentartson? nem jelent-e a testi fájdalom, hogy gépünk elromlik, ha utána nem látunk? A halál... Be nem mérgezik-e a gonoszak mind saját mind mások életét? ki akarna mindig élni? A halál önszülte bajaid gyógyszere; azt akará a természet, hogy ne szenvedj örökké. Mily kevés bajnak van az eredeti egyszerűségben élő enber alávetve! Betegségektől s szenvedélyektől menten él, előre nem látja s érzi a halált; midőn érzi, akor bajai azt kívá-

natossá teszik s ekor ez rá nézve már nem rossz. Ha azok ügye-
keznénk lenni, a kik vagyunk, nem volna okunk siratni sor-
sunkat; de midőn képzelmi jólét után vágyakodunk, ezer meg
ezer bajt szerzünk magunknak. A ki csekély szenvedésnek ma-
gát alávetni nem tudja, nagyobbak elszenvedésére számolhat.
A ki rendetlen élet által elrontotta testalkatát, gyógyszerekkel
akarja ezt helyrehozni; a valódi bajhoz a féltett baj járul; a ha-
lál előrelátása a halált borzasztóvá teszi és sietteti; minél in-
kább kerüljük, anél inkább érezzük. Az ember, miután egész él-
tén át remegett s zugolódott a természet ellen azon bajok mi-
att, melyeket épen az által szerze, hogy a természet ellenére
cselekvék, — végre meghal.

Ember, ne keresd immár bajaid okát; tenmagad vagy az.
Bajod vagy olyan, melyet te hoztál létre, vagy olyan, melyet te
szenvedsz el: mindkét nemű baj tőled jön. Általános baj csak
általános balrend által támadhat, s a világ rendszerében soha
meg nem zavarható rendet tapasztalok. Különös baj csak a
szenvedő lény érzelmében fészkelhet; s ezen érzelmet az ember
nem kapta a természettől, de maga adta magának. A fájdalom
nem igen foglalja el azt, ki — keveset elmékedvén — sem vi-
szaemlékező sem előrelátó erővel nem bír. Vedd el gyászos
haladásunkat, vedd el hibáinkat s bűneinket, vedd el az ember
művét, — s minden jó.

Hol minden jó, ott misem lehet jogtalan. Jogosság a jóság
elválhatlan kísérője; a jóság ugyanis szükséges eredménye
mind egy korlátlan hatalomnak mind az önszeretetnek, mely
minden öntudatos lény lényeges tulajdona. Az, a ki mindent
tehet, más lények létesítése által ugy szólván saját létét na-
gyítja. Előhozás és megtartás a hatalom szakadatlan működé-
sét teszik; ara, mi nincs, a legfőbb hatalom sem hathat; az is-
ten nem a halottak istene, ő nem lehet rontó és gonosz, a nél-
kül hogy önmagának ne ártana. Az ki mindent tehet, csak a
jót akarhatja *. A minden felett jó lénynek tehát, mert minden

* A régiek, kik a legfelső istent az *optimus maximus* névvel illették,
nagy igazat mondtak; de határozottabban szóltak volna, ha őt *maximus*
*optimus*nak nevezendék: mert jósága csak hatalmából ered, s ő azért jó,
mert nagy.

felett hatalmas, minden felett jogosnak is kell lenni; különben önmagával jönne ellenkezésbe: mert a rend szeretete, mely ezen rendet előhozza, jóságnak, — s a rend szeretete, mely ezen rendet megtartja, jogosságnak mondatik.

Az isten, ugymondnak, semmivel sem tartozik teremtvényeinek. Én úgy hiszem, mindaval tartozik nekik, a mit nekik ígért, midőn őket a létezéssel megajándokozá. Pedig bizonyos jónak megigérése foglaltatik aban, hogy nekik az eszmét adta s velők enek szükségét éreztette. Mindinkáb magamba térek, mindinkáb tanácskozom magammal s mindinkáb világosan olvasom lelkemben e szavakat: Légy jogos és boldog leendesz. Ez pedig mégsem igaz, ha a dolgok jelen állását veszem fontólóra: a gonosz ember előhalad, a jogos elnyomatik. A balméltány érzelme gyul fel benünk, midőn e várakozás kijáztatik! A lelkismeret felkél s zugolódni kezd alkodója ellen; nyögve kiált felé: Megcsaltál!

Megcsaltalak, vakmerő! s ki mondá ezt neked? Megsem misitém-e lelkedet? megszünél-e létezni? Oh Brutus! oh fiam! be ne mocskold nemes életedet, midőn véget vetsz neki; ne hagyd reményedet s dicsőségedet testeddel együtt Philippi csatamezején. Miért mondod, hogy *az erény semmi*, holott nem sokára önerényed jutalmát élvezended? Te azt gondolod, hogy meg fogsz halni: nem, te élni fogsz, s itt az idő, melyben mindazt megtartom, a mit neked ígértem.

A türelmetlen halandók zugolódásából azt lehetne gyanítani, hogy az isten őket jutalmazni tartozik, mielőtt még a jutalmat megérdemlék, hogy az isten előleg tartozik megfizetni erényöket. Oh! eléb jóknak kell lennünk, azután leszünk boldogok. Ne követeljük bérünket a győzelem előtt, sem járandóságunkat a munka előtt. Nem a pályán, mondá Plutarch *, koronáztatnak meg szent játokaink győztesei, de a pálya végén.

Ha a lélek anyagtalan, akkor túlélheti a testet; s ha tuléli, akkor a gondviselés igazolva van. Ha a lélek anyagtalanságáról semmi más bizonyosságom nem volna, mint a gonosz diadalma s

* Értekezése 59. cikkelyében: hogy Epikur szerint nem élhetni szerencsésen.

a jó elnyomatása e földön, ezen egy már magában nem engedné meg, hogy felette kétkedjem. Ily szembetűnő kirívás ez egyetemes öszhangzat közepett a megfejtés keresésére inditana. Így szólnék magamhoz: Az élet elenyészttével számunkra még nem enyészett el minden, halála által minden csak az előbi rendbe lép vissza. Valóban meghökkenve kérdezném magamat, hogy hova lett, az enber, midőn mind az, mi által érzelt, öszeromlott? Mihelyt két lényeket veszek fel, a nehézség ezen kérdésben azonnal megszűnik. Igen természetes, hogy testi életem lefo-lyása alatt — mindent csak érzékeimmel foghatván fel — azt, mi érzékeimnek alávetve nincs, fel nem foghatom. Ha a test és lélek egysége felbomlik, könnyen megérthetni, hogy az egyik széteshetik, míg a másik magát fentarthatja. Mi oknál fogva huzná az egyiknek romlása a másiknak romlását is maga után? Ellenkezőleg: ily különböző természetűek levén, együttlétük ideje alatt kényszerített állapotban valának, s mihelyt ezen együttlét megszűnik, azonnal mindegyikök természetes állapotjába lép vissza: a cselekvő és élő lényeg viszanyeri mindazon erőt, melyet a szenvedő ésholt lényeg mozgatására felhasznált. Hajh! nagyon is érzem vétkeim által, hogy ez élet folytában az enber csak félig él s hogy a lelki élet csak a testi halál alkalmával kezdődik.

De milyen ez élet? s már természeténél fogva halhatlan-e a lélek? Nem tudom. Korlátolt értelmem semmi korlátlant fel nem foghat; minden, mi végtelennek mondatik, eltűnik előttem. Mit tagadhatok? mit állíthatok? miképen okoskodhatom olyan-
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

Lelkemet érzem, érzelmem s gondolatom által győződöm meg létéről; tudom, hogy létezik, de nem tudom, hogy önma-gának lényege; nem okoskodhatom eszmék felett, melyek be-nem nincsenek. De jól tudom, hogy az én ugyanazonsága csak

az emle által hozítatik, s hogy vissza kell emlékeznem előbi létetre, ha valóban ugyanaz akarok maradni, a ki voltam. De halálom után vissza nem emlékezhetem ara, mi voltam az élet folyta alatt, ha egyszermind vissza nem emlékezem ara, mit éreztem s enélfogva mit cselekedtem; s nem kétkedem, miszerint ezen emlék teendi egykor a jók boldogságát s a gonoszok kínját. Itt alant ezer meg ezer égő szenvedély emészti fel a belérzelmeket s enyésztet el a furdalásokat. A megalázások, a kegyeletlenségek, melyeket az erény gyakorlata költ, gátolják az erény kellemeinek élvezetét. De ha majdan, menten a testünk s érzekeink által okozott csalódásoktól, a legfelső lény s a belőle eredő örök igazságok szemléletében fogunk gyönyörködni, ha majdan a rend szépsége lelkünk minden erejét fel fogja költetni, s nem lesz egyéb dolgunk, mint összehasonlítani azt, a mit cselekedtünk, avál, a mit kellett volna cselekednünk; ekor nyerendi vissza mind erejét mind kormányát a lelkismeret, ekor határozandják el az önmegelégedés szülte tiszta öröm s az önmegvetésből eredő keserű bánat kinékkinek önmaga által készített s eltörülhetlen érzelmekben áló sorsát. Ne kérdd, jó barátom, ha lesznek-é a boldogságnak s boldogtalanságnak még más forrásai is; ezt nem tudom. Azon boldogság, melyet képzelek, elegendő, hogy a jelen életre vigaszt, a jövő életre reményt nyújtson. Nem mondom, hogy a jók meg fognak jutalmaztatni; mert várhat-é egy jeles lény nagyobb jutalmat, mint természetéhez mért létezését? De azt mondom, hogy boldogak lesznek a jók, mert alkotójok — minden igazság alkotója — nem szenvedésre teremté őket, midőn érzelmeket adott nekik, s mert ők magok, vissza nem élvén szabadságukkal e földön, rendeltetésüket önhibájok által nem téveszték el, — s mert mégis szenvedniök kellett ez életben, kárpótlást kell kapniok a másokban. E meggyőződés nem anyira az enber érdemén, mint inkább azon jóság tudásán alapszik, mely az isteni lényegtől elválaszthatlan. Én csak azt teszem fel, hogy a rend törvényei meg fognak tartatni s hogy az isten önmagához hű maradand *.

* A 115. zsoltár kezdete így hangzik:

Ne nekünk, uram, ne nekünk engedd,
De önnvednek adj dicsőséget,
Hogy igazságos valál!

Épen úgy akkor sem felelhetnék, ha azt kérdenéd, valljon örök lesz-e a gonoszok kinja, s nem ellenkezik-e a létadó te-remtő jóságával, ha ezek mindig tartó szenvedésre ítéltetnek? Erül ismét mit sem tudok, s nem is bírok azon hiu kíváncsival, mely haszontalan kérdések magyarázgatásával bajlódik. Mi közöm nekem, akár mi lesz a gonoszakbul? Sorsuk nem érdekel; mind a mellett kötve hiszem, hogy vég nélküli kínokra lennének ítélve. Ha a legfelső jogosság boszut kíván, ezen boszut csak a jelen életre nézve kívánhatja. Tik és hibáitok, ó nemzetek, a boszu kezelői. Az isten a magatok által ejtett bajokat használja azoknak megbüntetésére, kik ezen bajokat bűneik által létrehozták. Telhetetlen, s az irigység, fősვნყყყყ s gögtül öszeroncsolt önszivetekben kelnek a boszut áló szenvedélyek, melyek merényeiteket, hamis szerencsétek ölében, megbüntetik. Miért keresnők a poklot a más életben? A roszak szive már ez életben is pokol.

Hol veszendő szükségéink megszűnnek, hol oktalan vágyaink végöket érik, ott szenvedélyeinknek s bűneinknek is meg kell szűnni. Lehetnének-e tiszta szellemek valami alávalósággra képesek? semmire nem levén szükségök, miképen lehetnének gonoszak? Ha, megmenekülvén durva érzékeiktől, minden boldogságuk a lények szemlélésében ál, akkor a jónál egyebet nem akarhatnak; s a ki megszűnik rossz lenni, lehet-e az nyomorult? Ezeket tehát hajlandó vagyok hinni, de minden közelebb meghatározás nélkül. Oh kegyes és jó lény! bármik is légyenek rendeleteid, én imádom azokat: ha örök büntetést szabsz a gonoszokra, gyarló eszemet megsemmítem igazságod irányában; de magasztallaktéged, ha ezen boldogtalanoknak furdalásai idővel elmulandnak, ha kinjaik megszűnendnek s egykor mindnyájunkra egy s ugyanazon béke várakozik. Nem testvérem-e a gonosz? Hányszor nem valék kísértetben, hozá hasonlónak lenni! Vesztse el, megmenekülvén nyomorátul, az őt kísérő rosszáságot is; legyen ő is boldog, mint magam: boldogsága, a helyett hogy irigységemet költené fel, csak saját boldogságomat nagyítandja.

Igy tehát — vizsgálván az istent munkáiban s fürkészvén azon tulajdonait, melyeket megismernem hasznos volt — oda

juték, hogy ezen végtelen lény eszméjét, mely először tökéletlen s korlátolt vala, már most fokunkint bővíthetem s nagyíthatom. De minél nemesebb s nagyobb lesz ezen eszme, az emberi értelem irányában anél aránytalanabb is. Minél közelebb járulok szellemben az örök világossághoz, enek fénye anél inkább elvakít s megzavar, s kénytelenítetem lemondani mind azon földi ismeretekről, melyek elősegítették képzelhetőségét. Az isten már sem testi sem érzelhető nem lehet; a világot kormányzó főértelmesség nem lehet egy a világgal: hijába emelem s farrasztom elmémet, hogy felfoghatlan lényegét felfogja. Midőnt gondolom azon erőnek, mely a lelkes testeket kormányzó, élő s cselekvő lényeknek életet s cselekvőséget kölcsönöz, midőnt mondani hallom, hogy lelkem valami szellemi s hogy az isten is csak szellem; felzudulok az isteni lényeg ily lealáztatása ellen: mintha lelkem s az isten — egy természetűek volnának! mintha nem egyedül az isten volna az egyetlen fő, igazán cselekvő, érző, gondoló, önakaratu lény, melytől van gondolatunk, érzelmünk, cselekvőségünk, akaratunk, szabadságunk, létünk! Csak azért vagyunk szabadok, mert ő akarja, hogy azok legyünk, s az ő magyarázhatlan lényege lelkünknek az, a mi testünknek lelkünk. Valljon ő teremté-e az anyagot, a testeket, a szellemeket, a világot, — mindezt nem tudom. A teremtés eszméje zavarba hozza s tulmulja elmémet; anyiban hiszek bene, menyiben felfoghatom: de meg vagyok győződve, hogy ő alkotta a mindenséget s mindazt a mi létezik, hogy ő csinált, ő rendezett mindent. Az isten örök, kétségkívül; de magába foglalhatja-e elmém az örökkévalóság eszméjét? Minek éljek értelem nélküli szavakkal? A mit felfoghatok, az: hogy neki a tárgyak előtt kelle léteznie, hogy, míg a tárgyak lesznek, ő is lesz, s hogy ő akkor is lesz, ha majdan minden megszűnik. Azon gondolat, hogy egy felfoghatlan lény más lényeket hoz elő, csak homályos és megérthetlen; hanem azon gondolat, hogy a lét és a nemlét önmagoktul válhatnak egymássá, kézzel fogható ellenmondás és nyilvános ferdeség.

Az isten értelmes; de hogyan lehet az? Az enber értelmes, midőnt okoskodik, a főértelmességnek pedig nincs szüksége okoskodásra; számára sem előzmények sem következmények,

sőt feltétek sem léteznek; ő tisztán szemlélő, ő egyiránt lát minden levőt s minden lehetőt; nála valamenyi igazság egyetlen eszmében, valamenyi hely egyetlen pontban s valamenyi idő egyetlen percben forr össze. Az emberi erő eszközök által működik, az isteni erő csak önmaga által. Az isten tehet, mert akar; akaratában fekszik hatalma. Az isten jó; misem lehet világosabb: de az ember jósága abban áll, hogy hasonlóit szereti; az isten jósága csak a rend szeretetében mutatkozik, mert csak a rend által tart fel mindent, a mi létezik, csak a rend által kapcsol minden részt az egészhez. Az isten igazságos, eben bizonyos vagyok; mert jogosság a jóság következése: az emberi jogtalanság nem az ő, de az emberek műve; az erkölcsi zavar, mely a bölcsészek ítélete szerint a gondviselés ellen szól, az én ítéletem szerint épen bizonyítja a gondviselés léteztét. De az emberi jogosság abban áll, hogy mindenkinek megadjuk magáét, az isteni jogosság pedig abban, hogy mindenkitől számot kérjen aról, mit neki adott.

Ha egymás után felfödözöm e tulajdonokat, melyekről tiszta fogalmam nem lehet, ezt csak kényszerített észletekkel s értelmem jó használata által teszem: de bebizonyítom őket a nélkül hogy felfoghatnám, a mi — ha szorosan vesszük — anyi mint semmi bizonyítás. Híjába mondom magamnak, hogy ilyen az isten; érzem ugyan, bebizonyítom ugyan, de azért mégsem érthetem meg jobban, hogy miképen lehet ő ilyen.

Minél inkább törekszem szemlélni végtelen lényegét, anélkül kevésbé fogom fel; de mégis létezik — s ez nekem elég: minél kevésbé fogom fel, anélkül inkább imádom. Megaláztatván magamat így szólok: Lények lénye! én vagyok, mert te vagy; eredetemhez emelkedem, midőn folytonosan téged gondolok. Elmém legjobb használata az volna, hogy megsemmíteném azt előtted; lelkem elragadtatik, gyarlóságom gyönyörködik, midőn nagyságodtól elnyomatva érezhetem magamat.

Miután így az érzékelő tárgyak benyomásából s az okokat természeti képessége szerint kereső belérzelemből levontam a hasznomra lehető főigazságokat, hátra van, hogy ezekből következtessenek viseletemre vonatkozó elveket s e földöni rendeltetésemnek az alkotó akaratja szerinti betöltetésére szol-

gáló szabályokat. Hogy modoromnál maradjak, ezen szabályokat nem vonhatom le egy magosan járó bölcsészet elveiből, de szívem mélyében találok azokat, a természet által kitörülhetlen jegyekkel bevésve. Csak magammal kell tanácskoznom arról, mit cselekedjem: mindaz, mit jónak lenni érzek, jó, — mindaz, mit rosznak lenni érzek, rosz; az okoskodók legjobbika a lelkismeret; s csak ha alkudozunk vele, kell az értelem szörszálhasgatásaihoz folyamodnunk. Öngondoskodás a gondok elseje; s mégis hányszor nem kiáltja a külső szó, hogy roszat cselekszünk, midőn másnak rovására önhasznunkról gondoskodunk: a természet ösztönét gondoljuk követni s ellent álunk neki; meghallgatván azt, a mit érzéseinknek mond, megvetjük azt, a mit szívünknek mondott: a cselekvő lény engedelmeskedik, a szenvedő lény parancsol. A lelkismeret a lélek szava, a szenvedélyek a test szava. Csoda-e, ha e kétféle szavak egymásnak gyakran ellenmondnak? s melyikre hallgassunk ilyenkor? Az értelem nagyon is szokszor megcsal, őt tehát teljes joggal visszautasíthatjuk: de a lelkismeret soha meg nem csal; ő az ember valódi kalauza; ő a léleknek az, a mi a testnek az ösztön*; ki

* Az új bölcsészet, mely csak azt hagyja helyben, a mit megmagyarázhat, mindamellett helybenhagyja azon homályos képességet, mely ösztönnek mondatik s mely — minden szerzett ismeret nélkül — az állatok bizonyos cél felé látzik vezérelni. Az ösztön (legbőlecsőbb bölcsészeink egyike szerint) elmélkedés nélküli, de elmélkedés útján szerzett szokás. A modorbul, mely szerint ezen egész folyam megmagyaráztatik, azt kell következtetnünk, hogy a gyermekek többet elmélkednek a férfiaknál: megfejtést méltán igénylő ellenmondás. A nélkül hogy itt vitába akarnék ereszkedni, csak azt kérdelem, mily névet adjak azou hévnek, melylyel kutyám a vakondakok ellen harcra kél (pedig nem eszi a vakondakokat), azon türelemnek, melylyel néha egész órákon át leskelődik utánok, s azon ügyességnek, melylyel őket ugyanazon percben, midőn előugranak, megragadja, földre teríti, megöli s ott hagyja, a nélkül hogy valaki által betanítatott volna e vadászatra, vagy valakitől megtudta volna, hogy ott vakondakok vannak. Még azt is kérdelem — s ez még fontosabb — valljon mért feküdt ugyanezen kutya, midőn először ijeszték rá, hanyatt a földre, öszehajtott lábakkal, kéri s a megindításra legképeesebb helyzetben, — oly helyzetben, melyben semmi módon sem maradandott, ha kérelmére meg nem indulva, őt megvertem volna. Hogyan! az én ebcském, mely még alig született meg, szerzett-e már magának erkölcsi eszméket? tudta-e mi a kegyelem s nagylelkűség? Milyen szerzett elyeknél fogva gon-

neki engedelmeskedik, az természetének megfelelőleg él s tévedéstől nem félhet. Ezen pont igen nevezetes, folytatá jótevőm, látva, hogy félbeszakítani akarám: engedd, hogy bővebben felvilágosítsam.

Tetteink erkölcsössége azok feletti saját ítéletünk által határozatik meg. Ha igaz, hogy a jó jó, akkor egyiránt jónak kell lennie szívünk mélyében és tetteinkben; s az erkölcsösség első jutalma azon tudat, hogy gyakoroltatik. Az erkölcsi jó mérve levén természetünkhöz, az ember csak anyiban lehet testileg-lelkileg ép, a menyiben jó; ha az erkölcsi jó nincs mérve természetünkhöz s az ember eredetileg gonosz, akkor — a nélkül hogy meg ne romolnék — meg nem szünhetik gonosz lenni s a bene levő jóság csak természet elleni bűn. Ara levén születve, hogy hasonlóinak ártson (mint a farkas ara, hogy zsákmányát megfojtsa), egy enberséges ember épen oly elkorcsosult álat volna, mint egy könyörületes farkas; lelki furdalásokat csak az erény okozna.

Térjünk önmagunkba, ifju barátom! vizsgáljuk meg minden személyes érdek nélkül, mire inditnak hajlamaink. Mely látvány tetszik nekünk jobban: felebarátunk kinja-e vagy szerencséje? Mi édesebb a megtevésre, mily tett költ benünk kellemesb érzelmeket: a jótevőség-e vagy a gonoszság? Ki érdekel minket közelebbről a színpadon: az ármányszülte tettekben gyönyörködünk-e? az ármány szerzőinek megbüntetésén könyezünk-e? Saját érdekünkön kívül, így szólnak ők, nekünk a többi mind közönyös; bajainkban mégis vigasztal minket a barátság s enberség édje, s örömeinkben is igen magányosoknak s nyomorultaknak éreznők magunkat, ha azokat másokkal meg nem oszthatnók. Ha az ember szívében semmi erkölcsi

dolta ő haragomat lecsillapíthatni, midőn magát így aláveté kényemnek? A világ valamenyi kutyája csekély módosításokkal ugyanez esetben ugyanezt teszi; s evel csak olyat mondok, mit akárki igazolhat. Híjába akárnák a bölésészek, kik az ösztönt oly megvetőleg tagadják, ez esetet csupán az érzések s az ezek segítségével szerzett ismeretek játéka által magyarázgatni; én csak akkor hallgatok el s csak akkor szünöm meg az ösztönről beszélni, midőn magyarázatuk minden értelmes embert ki fog elgítenni.

nincs, miért ragadtatik el hősiestettek csodálásakor, miért öleli magához oly szeretettel a nagy lelkeket? Mily viszonyban áll az erény lelkesedése magányos érdekünkkel? Miért lennék inkább Cato, ki beleit dulja fel, mint Caesar, ki dialmaskodik? Vegyének ki sziveinkből a szépnek szeretetét, s vége van éltünk egész gyönyörének. Kinek szűk keblében alacson szenvedélyek fojták el e kéjérzelmeket, ki — erőszakkal is kényszerítetvén magában központosulni — utoljára csak önmagát szereti, anak nincsenek többé elragadtatásai, anak fagyszive többé nem dobog örömtül, anak szemét nem harmatozza az édes ellágyulás, az már semmiben sem gyönyörködik, azon szerencsétlen nem érez többé, — ő már meghalt.

De bármi nagy legyen e földön a gonoszok száma, mégis csak kevés ily döglélek létezik, mely saját érdekén kívül minden jó s igaz iránt érzéketlen. A jogtalanság csak addig tetszik, míg hasznot hajt; különben mindenki az ártatlant pártolja. Mihelyt valami utcában vagy közhelyen erőszakot vagy igaztalanságot látunk elkövetni, azonnal a harag és balméltány érzelme támad szívünk mélyében s az elnyomottnak védelmére hajt minket: hanem egy hatalmasabb kötelesség tart vissza, s a törvények magokénak tulajdonítják az ártatlanság védelmének jogát. Ellenben, ha a kegyesség vagy nagylelkűség példája tűnik fel szemünknek, mily bámulatot, mily szeretetet költ szívünkben! Ki nem mondja ilyenkor magában: ezt én szerettem volna végbevinni? ... Bizonyosan egészen közönyös előttünk, valljon egy enber, ki kétezer év előtt élt, gonosz vagy jó volt-e; s mégis a régi történet is csak épen úgy érdekel minket, mintha a mi napjainkban adta volna magát elő. Mi káromra lehetnek Catilina bűnei? félhetek-e, hogy áldozatul esem nekik? S mégis miért borzadok el tőle mintha kortársam volna? Nem csak azért gyűlöljük a gonoszakat, mert ártanak nekünk, de azért, mert gonoszak; nem csak mi akarunk szerencsések lenni, más szerencséjét is ohajtjuk, s ezen szerencse, ha nem gátolja, mindig nagyítja önszerencsénket. Végre pedig — akarva vagy nem akarva — az enber mindig könnyörülettel viseltetik a boldogtalanok iránt, s maga is szenved, midőn szenvedéseiknek tanuja. A legromlottabbak nem veszthetik el egé-

szen e hajlamot, mely őket gyakran önmagokkal hozza ellenszembé. Rabló, ki az utasokat megfosztja, a szegénynek meztelenségét takarja; a legvadabb gyilkos védül szolgál az ájultnak.

Sokat beszélnek a lelki furdalások jájárul, mely a rejtett bűnöket titokban bünteti s gyakran világosságra hozza. Hajh! van-e, ki ne hallotta volna egykor e kellemetlen jajt? Tapasztalásból beszélnek; s mégis el akarnák fojtani a zsarnokos érzelmeket, mely anyi kint okoz. Engedelmeskedjünk a természetnek, s megismerendjük mily szelidséggel uralkodik ő s mily kéjben részeltetünk, ha — szavára hallgatva — jó tanuságot adhatunk magunkról magunknak. A gonosz önmagát félti s önmagától fut; csak akkor vidul fel, ha magából kilép; körülveti nyugtalan szemét és tárgyat keres, mely őt gyönyörködtesse; csak keserű guny, csak csufolózó tréfa vetkeztetheti őt ki szomorából; egyedüli örömét megvető mosolyban leli. A jó ember derűsége ellenben belső, mosolygása nem gonoszszágbul, de jókedvből ered, melynek forrását magában hordozza; egyiránt vidám magányban s társaságban; megelégedését nem nyeri azoktól, kik hozzá közelednek, de inkább közli velök.

Tekintsd meg a világ valamennyi nemzetét, lapozd át a történet valamennyi könyvét: anyi enbertelen és bízár szokás közzött, ezen rossz előjelű erkölcs- és jellemkülönbségben, mindenütt a jogosság s becsületesség ugyanazon elveit, mindenütt a jónak s rossznak ugyanazon ismeretét találod. A régi pogányság utálatos isteneket nemzett, kik itt alant mint bűnösök lakoltak volna s kiknek legnagyobb gyönyörük véghezvitt gátlattokban s kielégített szenvedélyekben telt. De a szentesített tekintélyvel felfegyverkezett vétek híjába szállt alá az örök vidékről, az erkölcsi ösztön kirekeszté azt az emberek szívéből. Jupiter kicsapongásainak ünneplésekor Xenokrates vizzattartása csodálatot; a szűz Lucretia a szemérmetlen Venust imádtá; a rettenthellen római a félelem istenének áldozott; felhívta az istent, ki apját csonkítá meg, és saját apja kezétől zúgolódás nélkül fogadta a halált. A legmegvetendőbb istenségeknek a legnagyobb emberek szolgáltak. A természet szent szava, erő-

sebb levén az istenekénél, tiszteltetést vivott ki magának — a földön, s a bűnt és a bűnösöket mintegy számüzte — az égbe. Megvan tehát a lélek mélyében az igazság és erény velünkszületelt elve, mely szerint — gyakran saját szabályaink dacára is — magunk és mások tetteit jóknak vagy rosszaknak ítéljük; s ezen elv az, mit én lelkismeretnek nevezek.

E szó ellen azonban az ugynevezett bölcsek nagy lármával kikelnek: *Gyermekkori hibák! növelés által beoltott előítéletek!* így hallom őket egyhangulag kiabálni. Az emberi ész csak azt foglalja magába, mi belé a tapasztalás útján jött; minden tárgy felett csak szerzett eszméink szerint élünk. Ők többet tesznek: ők valamenyi nemzetnek oly világos és egyetemes megegyezését félre merik vetni, és (az emberek ítéletének kézzelfogható egyformasága dacára) a homályban keresnek valami sötét s csak általok tudott példát, mintha egy nép romoltával egyszersmind az egész természet hajlamai romlanának el, mintha egykét szörnyeteg támadtával az egész nem semmivé lenne. De mit használ magának a kételkedő Montaigne, ha erőnek erejével ügyekszik felföldözni a világ valamely zugában oly valamiféle szokást, mely a jogosság fogalmával nem egyesíthető? mit használ magának az által, hogy a leggyanusabb utasoknak hitelt ad s a legjelesebb írók tekintélyével mit sem hajt? Nehány bizonytalan s bízár szokás, melyek előttünk ismeretlen helybeli okokon alapszanak, meg nem döntheti az egyetemes véleményyt, mely a különben ellenkező népeknek e részbeni megegyeztéből folyik. Oh Montaigne, ha te anyira tartod őszinteségedet s igazmondóságodat, légy — ha mint bölcsész lehetsz — őszinte és igazmondó, s monddsa, van-e a föld kerekségén csak egy tártomány is, hol az ígéret megtartása, a kegyesség, a jótékonyság, a nagylelkűség bűnnek tartassék, hol az erkölcsös ember megvetessék, a hitszegő pedig tiszteletben részesültsék?

Minden ember — mondják — csak anyiban dolgozik a közjóra, menyiben ez által magányérdekeinek is eleget tehet. De honnan van az, hogy a derék ember — előítéleténél fogva dolgozik a közjóra? Vagy magányérdek forog-e fel, ha valaki halni megy a közjóért? Kétségkívül kiki önjavaért dolgozik;

de ha ezen önjó nem az erkölcsi jó, melyről számolnunk kell, akkor csak a gonoszok tetteit lehet magányérdek szempontjából megmagyarázni: tovább menni e részben hihetőleg semki sem akarand. Igen utálatos bölcsészet volna az, mely erényes tettektől viszatartana, mely mindent csak alávaló célokból s erényellenes indokokból magyarázna, mely Sokratest lealázná s Regulust rágalmazná. Ha hasonló tanok csiráznának fel közöttünk, mind a természet mind az ész szava szünet nélkül kelnének ki ellenök s védők mindegyikét roszelekkünek nyilatkoztatnák.

Szándokomon kívül esik itt léttani vitákba elegyednem, melyek mindnyájunk felfogását meghaladják s melyek utójára is semmire sem vezetnek. Mondám már, hogy nem bölcsészkedni akarok veled, de csak azon ügyekszem, hogy önszived sugalatait kitaláljam. Ha a világ valamenyi bölcsésze bizonyítaná is, hogy nincs igazam, én meg leszek elégedve, mihelyt csak érezended, hogy van igazam.

Ere nézve csak különbséget kell tennem szerzett eszméink s természeti érzelmeink között; mert mindenesetre érezünk, mielőtt tudunk; s valamint nem tanuljuk a jónak akarását s a rosznak kerülését, de már természetünktől tudjuk, ugy az erkölcsi jónak szeretete s az erkölcsi rosznak gyűlölete épen oly módon folynak természetünkből, mint az önszeretet. A lelkismeret nem okoskodásokban, de érzelmeiben nyilatkozik: habár eszméink mind kívülről jönnek is, a becsök felett határozó érzelmek mégis belsőkben vannak s csupán ezek tudatják velünk a köztünk s a követendő vagy kerülendő tárgyak közt jó vagy ros viszonyt.

Létezni ránk nézve anyi mint érezni; érzelmességünk tagadhatlanul előbvaló mint értelmességünk, érzelmeink hamarabb vannak mint eszméink*. Bármilyen legyen létünk oka, ez min-

* Bizonyos tekintetben az eszmék érzelmek s az érzelmek eszmék. Ezen két fogalom egygyé lesz olyan felfogásban, mely minket mind tárgya mind magunk által (kik avel foglalkozunk) ingerel: csak ezen inger rendjétől függ, mily nevet adjunk ingereltségünknek. Midőn, előleg egészen elfoglalva a tárgytól, magunkra csak közvetve gondolunk, akkor eszme támad benünk; ellenkezőleg, midőn a ránk okozott benyomás foglalja el figyelmünket előleg s az ezen benyomást okozó tárgyra csak később (ismét az okoskodás közvetítése által) gondolunk, akkor érzelmünk van.

denesetre fentartásunkról gondoskodott, természetünkhöz illő érzelmeket adván nekünk; s hogy legalább ezek velünkszülettek, azt semki sem tagadhatja. Ezen érzelmek, menyiben az egyedet illetik: önszeretet, fájdalomtoli félelem, haláltoli borzalom, jólét utáni vágy. De ha az enber, miről nem is kételkedhetünk, már természeténél fogva társkereső vagy legalább társsá lehető, ilyené ismét csak más veleszületett, egész nemét illető érzelmek által lehet; mert ha csupán az anyagi szükséget vesszük tekintetbe, az anyagi szükség inkább szétválasztja, mintsem egyesíti az enbereket. A lelkismeretbeli indítás tehát ezen, az enber maga s mások iránti vonatkozata által képezett, erkölcsi rendszerből ered. A jót ismerni, ez még nem anyi, mint azt szeretni; az ismeret nem velünkszületett tulajdon; de mihelyt elménk megismerteti velünk a jót, lelkismeretünk azonnal megkedvelteti azt velünk: s ezen érzelem már velünkszületett.

Nem hihetem tehát, barátom, hogy a lelkismeret közvetlen, sőt az értelemtől független elvét ne lehessen megmagyarázni természetünk következetéből. Ha pedig ez lehetlen, akkor — nem is szükséges: mert ha azok, kik ezen az egész enberiség által elismert s jóváhagyott elvet tagadják, ezen elv nemlétét be nem bizonyítják, hanem ezen nemlét egyszerű állításával megelégszenek; mi, kik anak léteztét állítjuk, épen oly alapon vagyunk, mint ők, sőt részünkön van még belsők tanúsága s a saját léteztét hirdető lelkismeret is. Ha az ítélet első világossága elvakít minket s szemeink előtt összezavarja a tárgyakat, várjuk be, míg gyöngye szemeink ismét felnyilnak s megerősülnek; nem sokára — az ész világánál — ugyane tárgyakat úgy fogjuk látni, mint azokat először a természet mutatta nekünk. Legyünk egyszerűbbek s kevésbé hiúk; tartsuk magunkat első, benünk találkozó érzelmeinkhez; ezekhez vezet minket vissza minden tanulmány, mely tévutra nem vetemült.

Lelkismeret! lelkismeret! isteni ösztön, halhatlan s égi szózat, biztos kalauza egy tudatlan és korlátolt, de értelmes és szabad lénynek, jónak s rosznak csalhatlan bírāja, ki az enbert az istenhez teszed hasonlóvá, te teszed természetünket kitünővé s tetteinket erkölcsösökké! Nélküled, volna-e benem valamí, mi engem a barmok fölé emelne, hanemha azon szomorú

kiváltság, mely egy szabálytalan értelem s egy elvtelen ész segítségével hibábul hibába sülyeszt?

Hálistennek, most mentek vagyunk minden ijesztő bölcsészeti színleléstül; emberek lehetünk, a nélkül hogy tudósoknak kellene lennünk: nem kellvén éltünket az erkölcs tanulmányában emészteni, olcsóban jutunk biztos vezérhez az emberi vélemények véglen karingójában. De nem elég, hogy e vezér meglegyen; kell tudnunk őt megismerni és követni. Ha ő minden szívhez szól, mért hallgatnak rá oly kevesen? Épen, mert a természet nyelvén beszél hozánk, melyet elfelejtettünk. A lelkismeret félénk, szereti az elvonultságot és békét; a világ, a zaj megijesztik őt: az előitéletek magok, melyekből származni mondatik, neki legkegyetlenebb ellenségei; ezek elül megszökik s elhallgat; lármás szavuk az ő szavát elfojtja s hallhatását gátolja; az ábrándos düh utánozni meri szavát s nevében vétkekre szólít fel. Így a lelkismeret, erőszakkal elutasítván, minket is elutasít: nem szól, nem felel többé; s hoszan tartó megvetése után épen oly nehéz őt viszáldézni, mint nehéz volt őt számkivetni.

Hányszor nem boszankodám önvizsgálataim alkalmával, ha magamban hidegséget éreztem! Hányszor nem tevék szomor és unalom mindjárt egyelőre kiálhatlanokká elmélkedéseimét, ha ezekre kilövelték mérgöket! Aszott szívem csak langy és elelhaló szeretettel viseltetett az igazság iránt. Így szólék magamhoz: Mi végre bajlódjam anak keresésével, a mi nincs? az erkölcsi jó csak agyrem: az érzéki gyönyörön kívül egyéb jó nem létezik. . . . Oh, mi nehéz a lelki gyönyörök izlését visszanyerni, ha egyszer elvesztők! menyivel nehezebb még megszerezni, ha azelőtt sohasem vala birtokunkban! Ha valahol léteznék egy oly nyomorult enber, ki egész éltében nem teendett semmit, minék emléke őt önmagával kibékíthetné s volt éltére nézve neki örömmül szolgálhatna, ily enber képtelen volna magát megismerni, s nem érezvén mily javak illetik természetét, erővel rossz és örökre boldogtalan volna. De képzelhetni-e, hogy az egész földön csak egy oly romlott enber is léteznék, ki soha meg ne kísértetett volna valami jónak végbevételére? A jórai kísértés oly édes, hogy lehetlenség volna neki mindig el-

lenszegülni; az általa költött gyönyör pedig emlékét folytonosan viszaidézi. Szerencsétlenségre mindjárt először nehéz neki eleget tennünk; ezer meg ezer oknál fogva nem követjük szívünk hajlamát, mely az álokosság által az emberi én korlátai közé szorítatik, ezen korlátok pedig csak számtalan erőlködés után döntenek le. A jöttévésbeni öntetzés — ez a jöttetés jutalma, melyet csak akkor nyerünk meg, midőn megérdemeltük. Nincs szeretetreméltób valami az erénynél, de gyakoroltatnia kell, hogy anak találtassék. Az erény, hasonló a mesés Proteushoz, először — midőn magadhoz akarod ölelni — ezer meg ezer ijesztő alakot ölt magára s valódi alakjában csak azoknak jelenik meg, kik őt karjaikból el nem ereszték.

Folytosan ostromolva a közérdekért szóló természeti érzelmeim s mindent csak énemre vonó értelmem által, egész éltemen keresztül e szakadatlan vagy-vagy között haboztam volna, a rosszat cselekvén, a jót szeretvén, s önmagammal ellenkezővén, — ha szívemet újfény nem világosítja fel, ha a véleményeimet meghatározó igazság nem szabja ki viseletemet s önmagammal ki nem békit. Lehet-e az erénynek szilárd alapot vetni, ha csupán az értelemnek adok tekintélyt? Az erény — mondják — rendszeretet. De legyőzheti vagy legyőzze-e ezen szeretet saját jólétem szeretetét? Adjatok egy világos és kielégítő okot, hogy eligazodjam. Azon úgy nevezett elv tulajdonkép merő szójáték; mert én — más értelemben — viszont azt mondom, hogy a bűn szinte rendszeretet. Mindenütt, hol érzelem s értelmesség honol, van egyszersmind erkölcsi rend is: a különbség az által jó létre, hogy a jó magát intézi az egész szerint, a rossz pedig az egészét maga szerint. Az utóbi magába helyezi valamenyi tárgy központját; az előbi a kör sugarát méri s külvonalához tartja magát, vonatkozatba jöven így a közös központtal t. i. az istennel, s vonatkozatba jöven valamenyi közös központi körrel t. i. a teremtvényekkel. Ha az istenség nem létezik, akkor csak a gonosznak lehet esze s a jó nem más mint őrlüt.

Oh fiam! vajha érezhetnéd egykor, mily teher esik le szívedről, ha — miután az emberi vélemények hijábalóságát ki-merítettük s a szenvedélyek keserét megízleltük — végre

oly közel magunkhoz találjuk fel a bölcsesség ösvényét, ez élet fáradsalmainak díját s a boldogság forrását, melyben már bizni sem merünk! A természeti törvény kötelességei, melyeket szívemből az emberi igaztalanság majdnem kitörült, ismét felélénkülnek, ha az örök igazságnak, mely nekem azokat beoltá s követésüket figyelmesen kíséri, nevét eszembe jutatom. Csak a jót akaró, a jót tevő, az én és az ő akaratjának jó viszonya s szabadságom jó használata által az én javamat is előmozdító nagy lény művének s eszközének ismerem magamat; megnyugszom az általa megalapított rendben, s bizonyos vagyok, hogy ezen rendben találandom fel egykor boldogságomat; mert lehet-e nagyobb boldogság, mint magát oly rendszerbe helyezve tudni, hol minden jó? Ha fájdalom van, türelmesen elviselem, tudván, hogy a fájdalom mulékony s nem lényegemhez tartozó testből származik; ha tanuk nélkül követek el valami jótettet, tudom, hogy az látatik, s jövő életemre ez életbeni viseletem szerint huzok következt. Ha valamely igaztalanságot szenvedek, így szólok magamhoz: a mindenek felett uralkodó lény nekem kárpótlást adand; testem szükségai, életem nyomorai türethetőbbé teszik előttem a halál eszméjét. Anál kevesebb köteléket lesz szükség feloldanom, ha mindent itt kelend hagynom.

Mért van lelke az érzékeknek alávetve s ezen testhez bilincselve, mely azt rabságba hajtja s gátolja? Ezt nem tudom, mert nem vagyok az isten terveibe avatva; mindamellert, wakerőség nélkül is, képezhetek magamnak szerény véleményeket. Így okoskodom: ha az enber szelleme szabad és tiszta maradandott, mily érdeme lehetne, hogy a megalapítva látott rendet, melyet zavarni érdekében nincs, szereti és követi? Boldog volna, az igaz; de boldogsága legfensőbb foka, az erény dicse s maga feletti jó bizonyosága, hibáznék; ő csak olyan volna, mint az angyalok, s az erényes enber kétségkívül több lesz, mint angyal. Nem kevésbé hatalmas, mint megfoghatlan kötelekekkel csatoltatván egy halandó testhez, ezen test fentartásának gondja ara ösztönzi a lelket, hogy mindent a test jólétére fordítson, s ez által oly érdeket költ bene, mely az egyetemes renddel ellenkezik: ilyenkor nyujt aztán a szabadság jó

használata mind érdemet mind jutalmat, ilyenkor készít magának a lélek elváltozhatlan boldogságot, legyőzvé a földi gyönyöröket s követvén az eredeti akaratot.

Ha azt is felteszszük, hogy az alávetettség állapotjában, melyben ez élet folyta alatt vagyunk, minden első hajlamunk jogos, minden vétkünk csak magunkból származik, miért panaszkodunk hát, hogy nekik alá vagyunk vetve? miért vádoljuk önszülte bajainkért a mindenség alkotóját vagy ellenségeinket, kiket magunk fegyverkeztetünk fel magunk ellen? Hej, ne bántsuk az enbert; ő baj nélkül mindig jó s megbánás nélkül mindig boldog lesz. A vétkesek, kik azt mondják, hogy kényszerítetnek a bűnre, épen oly hazugok mint gonoszak: át nem láthatják-e, hogy a gyöngeség, mely miatt panaszkodnak, saját művök? hogy első félrelépésök saját akaratjoknak tulajdonítandó? hogy a kisértések csak úgy válnak ellentáthatlanokká, mivel először nem volt akaratjuk nekik ellentálni? Később nem függ bezeg tőlök, hogy ne legyenek gonoszak és gyöngék; de tőlök függött, hogy ne váljanak azokká. Oh, mi könnyen maradhatnánk ez élet folyta alatt is magunk és szenvedélyeink urai, ha akkor, midőn még nincsenek szerzett szokásaink, midőn szellemünk fejlteni kezd, foglalkoztatnók lelkünket a megismerendő tárgyakkal, képessé tevén azt egyszersmind a megismerhetlenek becsülésére is, — ha őszintén törekednénk felvilágosodni, nem azért, hogy mások előtt ragyogjunk, de, hogy természetünk szerint jók és bölcssek, kötelességeink gyakorlásánál fogva pedig boldogak legyünk! Ezen tanulmány nekünk unalmasnak s s alkalmatlannak lázlik, mert csak akkor gondolunk rá, midőn már vétkünk által elrontva s szenvedélyeinknek általadva vagyunk. Akor kezdjük az ítélest s a megbecsülést, midőn még sem a jót sem a rosztat nem ismerjük; később, mindent e hamis mértékre vonva, semminek sem adjuk meg valódi becsét.

Van egy kor, melyben a még szabad, de lángoló, nyugtalan, mohó szív a nem ismert boldogságot kíváncsi bizonytalansággal keresi, s megesealva az érzékektül, a boldogság hiu képenek hódol, a boldogságot oit véli találni, a hol nincs. Ezen csalódások engem sokáig tartának fogva. Hajh! nagyon is későn ismerém meg s tökéletesen el sem törülhetém őket;

ők mindadig fenmaradandnak, míg az őket előhozó test létezni fog. De ha el is csábitnak néha, mégis legalább vissza nem élhetnek velem: megismertem valójokat; csak megvetéssel követem őket, nem boldogságom tárgyát, hanem akadályát látván bennök. Vágyódom a perc után, melyben, a test békóitúl menten, ellenmondás nélkül *magamé* leszek, melyben, hogy boldog lehessenek, csak magamra lesz szükségem. Előre látván ezt, már ez életben is boldognak érzem magamat; mert ez élet bajait kevésbe veszem, mert magát ez életet tölem idegennek tekintem, mert minden valódi jó, melyre szert tehetek, tölem függ.

Előleg hát fölemelkedvén, menyire ily állapotban lehet, a boldogsághoz, erőhöz és szabadsághoz, fenséges szemléelkedésekben gyönyörködöm. Emélkedem a mindenség rendje felett, nem azért, hogy azt hiu rendszerek segítségével megmagyarázzam, hanem hogy azt folytonosan csodáljam, hogy a bene magát kifejező bölcs szerzőt imádjам. Társalgok vele s lelkem valamenyi erőit átbatom isteni lényegével; jótétein ellágyulok, ajándokaiért hálát adok; de nem kéregetek tőle. Mit is kérnék tőle? hogy miattam elváltoztassa a dolgok menetét, hogy kedvemért csodákat tegyen? Akarhatom-e én, ki köteles vagyok a bölcsesége által létesített s gondviselése által fentartott rendet mindenek felett szeretni, hogy e rend miattam zavartassék? Nem; ily vakmerő kívánság büntetést érdemel inkább mint meghallgattatást. Azt sem kérem tőle, hogy nekem erőt adjon a jóttevésre: minek kérném tőle azt, mit ugy is megadott nekem? Nem adott-e lelkismeretet, hogy szeressem a jót? értelmet, hogy megismerjem a jót? szabadságot, hogy megválaszszam a jót? Ha rosszat cselekszem, akkor nincs mentségem; azért cselekedtem rosszul, mert ugy akartam cselekedni. Ha azt kívánám tőle, hogy megváltoztassa akaratomat, akkor azt kívánám tőle, a mit ő kíván tőlem; akkor azt kívánám, hogy ő vigye végbe az én munkámat s én csak a jutalmat kapjam érte. Ha állapotommal meg nem elégszem, akkor meg nem elégszem aival, hogy enber vagyok, akkor olyat akarok, a mi nincs, t. i. rendtelenséget és rosszat. Igazság forrása, kegyes és jó isten! bened bizván, szívem legfőbb kívánsága az, hogy a te akaratod meglegyen. Ha a te akaratodhoz kapcsolom enyimet,

akor azt teszem, a mit te teszesz; jóságodban megnyugszom, s már előre gondolok osztakozni azon főüdvben, mely az erényes élet jutalma.

Jogos önbizatlanságomnál fogva csak egyet kérek, várok az isten igazságától: hogy utba igazítson, ha eltévedek, s megmutassa a hibát, mely ártalmamra lehet. A mi jóhitűségemet illeti, én magamat nem tartom csalhatlannak: legigazabbaknak látzó véleményeim csupa hazugságok lehetnek; de hol van ember, ki saját véleményeihez ne ragaszkodnék? s minden ember tisztában van-e önmagával? A csalódás, mely visszaélésekre csábít, származzék bár önmagambul, mégis csak fenmarad; egyedül ő ovhat meg tőle. A mit tehettem, megtevém, hogy az igazsághoz jussak; de az igazság forrása magosabban van; ha erőm elhagy s tovább nem mehetek, mi végett tartatnám bünsősnek? Az igazságnak magának kell felénk közelednie.

A derék lelkész hevesen szólt vala: mind ő mind én meg voltunk illetődve. Azt hívém, hogy az isteni Orpheust hallom szent énekeit dallani s az embereket istentiszteletre tanítani. Mindamellett az ellenvetések legnagyobb halmazával készültem már előlépni; de egyetlen ellenvetéssel sem léptem elő, mert mindezek inkább meglepők, mint alaposak valának, s meggyőződéseim szerint különben is az ő részén állék. Minél inkább szólt ő saját lelkismerete sugaltábul, az én lelkismeretem anél inkább megerősíté az általa mondottakat.

Az épen elsoroltad érzelmek, szólék hozzá, inkább azon tárgyak miatt ujak, miket nem tudni állitsz, mint azok miatt, miket hinni mondasz. Én benök, kevés kivétellel, az istenességet vagy természeti vallást látom, melyet a keresztyének az egészen ellenkező tannal, t. i. az istentelenséggel s vallástalansággal szeretnek ösze zavarni. Hanem — hitem jelen állapotjában — inkább felemelkednem, mint leszálnom kell, hogy véleményeidet magamévá is tegyem; s bajosnak találom megálapodni épen azon ponton, melyen te álapodtál meg, azaz, bajosnak találom épen oly bölcsnek lenni, mint te vagy. Hogy legalább épen oly őszinte legyenek, mint te, tanácskozni fogok veled

erül. Példád szerint a belérzelemtől fogom magamat vezet-
tetni; mert magad is tapasztalád, hogy ezen érzelmet — ha
hoszu hallgatásra ítéltük — nem lehet egy perc alatt ismét fel-
idézni. Szivemben hordandom szavaidat, gondolkodnom kell
felettök. S ha mindezeknek jó megfontolása után szintén ezen
meggyőződésben maradok, akkor bened tisztelendem utolsó
apostolomat, kinek holtomig tanítványa leszek. Folytasd tani-
tásodat; még csak felét mondád el annak, a mit tudnom kell. Be-
szélj a kijelentésről, az írásokrul, azon homályos hitpontokrul,
melyek között gyermekségem óta tévelygek, nem lévén képes
őket sem felfogni sem hinni, sem helybenhagyni sem félrevetni.

Igen, fiam! szóla ölelve, elmondandom neked mit gondo-
lok; nem akarom előtted csak félig megnyitni szivemet: de
szükség volt, hogy e részbeni kívánságodat nyilvánítsd, mert
csak ez hatalmaz fel engem a minden viszatartás nélküli szó-
lásra. Mindedig csak olyanokat mondék, miknek igazságáról s
hasznáról legbensőbleg meg vagyok győződve. Most követke-
zendő elmélkedésem egészen másféle: itt csak megilletődés,
rejtély és homály vesz körül; bizonytalanság s bizatlanság kí-
sérnek. Csak remegve határozok meg valamit s inkább kételyei-
met mint véleményeimet sorolom el. Ha érzelmeid kevésbé vol-
nának álhatatosak, nem merném enyéimet felfödözni; de oly
álatokban tudlak, hogy csak nyerhetsz, ha velem egyenlőn gon-
dolkodandol*; hiszen véleményeimet ugyis csak az ész tekin-
télyével támogathatod, s meglehet, hogy hibázom. Vitatás
közben néha nehéz elkerülni a határozott s álitólagos han-
got; emlékezz meg hát, hogy most minden álitásom csak ké-
telyképen veendő. Keresd az igazat magad; én csak jóhítüsé-
get ígérek.

Edigi előadásomban csak természeti vallást látsz; kell-e
más vallás is? és hogyan ismerhetném meg enek szükségét?
Tartathatnám-e bünösnek, midőn az istent tőle kapott eszem s
általa ihletett szivem parancsa szerint tisztetem? s mily erkölcsi
tisztaságot, mily — az enberre nézve hasznos és alkotónkra

* Ugy hiszem, hogy a jó lelkész már most a közönséghez is szólhat
ily módon.

nézve tisztos — hitpontot huzhatok valami álitólágos tanbol, melyet e nélkül is ne huzhatnék önképességeim jó használatából? Monddssa, lehet-é valamit akár az isten dicsére, akár a társaság javára s önnyereségeimre, akár a természeti törvényből folyó kötélyekre nézve álitni, lehet-é valami új erényt előteremteni egy más istentisztelet által, mi az enyémből is ne következnek? Legnagyobb eszméinket az istenség felül csak eszünköl merítjük. Nézd a természetet, hallgass a belszózatra. Az isten maga meg nem mondott-é mindent szeméinknek, lelkesmeretünknek, itéletünknek? az emberek valljon mondhatnak-é nekünk többet? Az ő kijelentéseik csak lealázzák az istent, mert emberi szenvedélyeket tulajdonitnak neki. Az egyes hitpontok, a helyett hogy a nagy lényről fogalmainkat tisztitanák, öszezavarják, — a helyett hogy nemesitenék, lealacsonyítják, — az istent környező megfoghatlan rejtélyeket ferde ellenmondásokkal bővitik, az enbert gögössé, türelmetlenné, kegyetlenné teszik, s béke helyett tüzzel s vassal lépnek fel. Minek mindez? kérdem magamat; s nem tudok mit válaszolni. Én csak az emberek büneit s az enberiség nyomorát látom benök.

Szükséges volt — mondják — a kijelentés, hogy az isten az emberekkel tudassa, miképen akar tiszteltetni; bizonysgul felhozzák az első bizar istentisztelet módjainak különféleségét s be nem látják, hogy ezen különféleség maga is a kijelentések képzelmii jelleméből ered. Mihelyt a népek az istent beszélgették, ezt azonnal minden egyes nép saját szokása szerint tevő, minden egyes nép azt mondatá az istennel, mit maga akart. Ha csak ara hallgattak volna, mit az isten minden enber szivének mond, mindig csak egy vallás leendett a földön.

Egy egyenlő istentiszteletre volt szükség; ezt jóváhagyom: de oly fontos volt-é ez ügy, hogy megalapítására az isteni hatalom egész ragyogványa kívántaték? Ne zavarjuk ösze a vallás külső nyilatkozatát magával a vallással. Az isten által kívánt tisztelt az, melyet szivünk sugal; ezen tisztelt pedig, mihelyt öszinte, mindig egy. Bohó hiúság lakik aban, ki azt képzeli, hogy az istennek érdekében fekszik, mily szabásu legyen a pap ruhája, mily rendben ejtse ki a kiejtendő szavakat, mily mozgásokat v'gyen végbe az oltár előtt, miképen térde-

peljen, sat. Barátom, bármily magosra emelkedjünk, mégis mindig elég közel maradunk a földhöz. Az isten azt akarja, hogy lélekben s igazságban imádtassék: ezen kötély minden vallást, minden országot, minden enbert illet. Hogy ezen istentisztelet, jó rend végett, külsőleg is egy legyen, arol a rendőrség gondoskodjék; e miatt nincs szükségünk kijelentésre.

Én azonban eleinte nem ezen eszmék szerint okoskodtam. A növelés által beoltott előítéletektől s az enbert mindig láthatárán tulelni akaró, veszélyes önszeretettől tovavitetvén s képtelen levén gyarló képzeteimmel egészen a nagy lényhez feljutni; azon ügyekvém, hogy őt magamhoz levonjam. Közlebb hozám egymáshoz azon egymástul végtelenül távol eső viszonyokat, melyek az ő s az én természetem között fenálnak. Közvetlenebb közlekedés, különösebb tanítások után néztem; s meg nem elégedvén, hogy az istent enberhez hasonlónak (ez által hasonlóm között kiváltságossá kívánva lenni), még természet feletti tulajdonok után sovárogtam; kizárólag csak egy istentiszteletet akartam; azt akartam, hogy az isten nekem mondana valamit, mit másoknak elrejtett vagy mit mások nem értettek volna ugy mint én.

Ezen pontot, melyhez jutottam, oly közös pontnak tekintvén, melyből kiindulni kell minden hívőnek, ki felvilágosultabb istentiszteletre akar szert tenni; a természeti vallásban megelélem mindazon hitpontokat, melyek minden egyéb vallás clemeit képezik. Megtekintém a földön uralkodó felekezetek különféleségét, látám, mikint vádolják egymást hazugsággal s hibával, s kérdém: melyik az igazi? S kiki azt felelé: *Az enyim.* Kiki azt mondá: *Csak én s az én felekezetembeliek gondolkodnak helyesen; a többi mind hibában van.* S hogyan tudod, hogy a te felekezeted az igazi? *Mert az isten mondta*.* S ki

* Charron, a jó és böles lelkész, így szól (munkájában a bölesesegről, a II. könyv 5. fejezetében): *Mindnyájan azt mondják (pedig mindnyájan badarságot mondanak), hogy ők bírják s hiszik azt, mi sem enbertől, sem más teremtvénytől, de az istentől származik. Hanem, hogy igazat szóljak és sem hizelegni sem gáncsolni ne látassam, mindez hamis; minden vallás csak enberi kéz és eszközök által készült. Bizonyítja ezt először is a mód, melylyel a vallások az öszes enberiség s még most is*

mondta neked, hogy ezt az isten mondta? *Lelkészem, ki ezt jól tudja. Lelkészem megmondta, mit higyeek, s én azt hiszem; ő azt állítja, hogy mindazok, kik másképen beszélnek mint ő, hazugok: — ezekre tehát nem hallgatok.*

Hogyan! azt kell-é gondolnom, hogy az igazság nem egy? hogy, mi előttem igaz, mások előtt hamis lehet? Ha anak is, ki a jó utat követi, anak is, ki eltéved, ugyanazon sikere van, lehet az egyiknek a másik előtt akár igaza akár nem-igaza? Választásukat a véletlenség határozza meg; ezen választást nekik beszámítani épen oly jogtalanság, mint megjutalmazni vagy megbüntetni valakit azért, mert eme vagy amaz országban született. Ki azt meri állítani, hogy az isten így fog minket ítélni, az isteni igazságszeretetet káromolja.

Vagy valamenyi vallás jó s kedves az istennek, vagy — ha csak egy van, melyet az embereknek megparancsol s melynek elnemismerését bünteti — ezen egyetlen vallásnak bizonyos nyilvános jeleket adott, hogy megkülönböztethessék s az egyedül igazinak elismertethessék; ezen jelek minden kort s minden helyet illetnek, egyenlően felfoghatók nagy és kicsin, tudós és tudatlan emberek, európaik, indek, szerecsenek, vadak által. Ha a földön léteznék egy vallás, melyhez nem tartozni anyi volna, mint örökre elkárhozni, s a világ valamely zugában csak egy jóhitű ember találkoznék is, ki ezen vallás igazságáról nem tudna meggyőződni; ezen vallás istene nem lehetne más, mint a legigaztalanabb s kegyellenebb zsarnok.

Őszintén keressük hát az igazságot, ne adjunk semmit a születés jogára s az egyházatyák és lelkészek tekintélyére; de vizsgáljuk meg lelkismeretesen s értelmesen mindazt, mire

az egyes emberek által fogadtatnak: nemzetiség, alkotmány, helybeli viszonyok képezik a vallást; kiki azon vallással bir, mely ott, hol született, divatozik. Körülméltnek, megkeresztelnek minket; zsidók, törökök, keresztények vagyunk, mielőtt még tudnók, hogy emberek vagyunk. Nem mi választjuk vallásunkat. — Bizonyítják aztán a vallás emberességét az élet és az erkölcs, melyek oly rosszul egyeznek a vallással: hányszor nem támadjuk meg — emberi s gyarló okoknál fogva — azokat is, kik a mi vallásunkon vannak! — Látni, hogy Condom erényes istenészének őszinte hitvallomása nem igen különbözik a savoyard lelkészétől.

minket gyermekségünk óta tanítanak. Hijába kiáltnak ők: *Vesd alá eszedet!* Ezt az is mondhatja nekem, a ki meg akar csinálni; észszerű okok kellene, hogy eszemet alávessem.

Az egész istenészet, melyre a mindenség szemlélete s képességeim jó használata által magam is szert tehetek, aból ál, a mit már fölebb elmondtam. Ha többet akarok tudni, rendkívüli eszközökhöz kell folyamodnom. Ezen eszközök nem alapíthatnak emberi tekintélyen; mert minden ember csak azon nemhez tartozik, melyhez én: a mit természeténél fogva az egy ember megismerhet, azt én is megismerhetem; a mint az egy ember csalódhatik, úgy csalódhatom én. Ha azt, mit nekem valaki mond, elhiszem, ezt nem azért hiszem el, mert mondja, de azért, mert bebizonyítja. Az emberek bizonyossága tehát tulajdonkép nem egyéb saját eszeménél, s ez az istentől kapott s az igazság megismerésére szolgáló természeti képességeimhez mit sem ad hozzá.

Mondhatsz-e hát nekem valamit, igazság apostola, mi felett még magam ne ítélhessek? *Maga az isten szólt; hallgasd meg kijelentését.* Ez már más. Az istent szólt! ez csakugyan nagy szó. S kihez szólt? *Az emberekhez szólt.* Hát én mért nem hallottam belőle semmit? *Ő más embereket bizott meg, hogy téged szavairól tudósítsanak.* Értem: ezek azon emberek, kik nekem megmondandják, mit mondott az isten. De én inkább magát az istent szerettem volna hallani; neki ez nem került volna többre, s én ment lennék minden csábítástól. *Az isten e részben biztosít téged, küldöttjeinek hivatását nyilvánítván.* Miképen? *Csodák által.* S hol vannak e csodák? *Az írásban.* S ki csinálta az írást? *Emberek.* S ki látta e csodákat? *Emberek, kik róluk bizonyosságot tesznek.* Hát mindig csak emberi bizonyosságok! mindig csak emberek, kik arról tudósítanak engem, miről őket más emberek tudósították. Mily sok ember közöttem s az isten között! De lássuk hát mindamellet: vizsgálódjunk, hasonlítgassunk, igazoljunk. Oh! ha az istennek tetszett volna engem mindezen munkátul feloldani, én épen oly igaz szívvel szolgálhatnék neki.

Lásd, barátom, mily szörnyű vitatkozásba bonyolódtam! mily végtelen tanultságra van szükségem, hogy visszamehessek

a legvégső előkorig, hogy megvizsgálhassam, megbecsülhessem, összehasonlíthassam a jóslatokat, a kijelentéseket, a tényeket, a hit valamennyi s a világ minden részeiben elszórt maradványait, hogy meghatározhassam mindezek korát, helyét, szerzőit, vonatkozatait! mily bírálói pontosságra van szükségem, hogy megkülönböztessem a hiteles adatokat a hamisaktól; hogy összehasonlítsam az ellenvetéseket a válaszokkal, a másolatokat az eredetiekkel; hogy ítéljek a tanuk részrehajlatlansága, józansága, látköre felett; hogy tudjam, nincs-e valami kihagyva, hozzáadva, áttéve, elcserélve, meghamisítva; hogy felbontsam a hátralevő ellenmondásokat; hogy megítéljem, mily fontosságu az ellenpárt hallgatása az ellene bebizonyított tényeknél: tudomásához jutottak-é ezen bebizonyítások? méltóztatott-é rájuk felelni? elterjedtek-é anyira könyveink, hogy hozzá is eljuthattak? elég becsületesek valánk-é mi magunk, az övéit is magunkhoz jutatni s legerősb ellenvetéseit úgy tekinteni, mint ő tekintetni akarta?

Ha már mindezen maradványok tagadhatlanoknak ismertettek, át kell térnünk azon adatok vizsgálatára, melyek e maradványok szerzőinek küldöttségi tisztjét bizonyítják; tudnunk kell az események törvényeit, a bekövetkezendő lehetőségeket, hogy kijelelhessük azon jóslatokat, melyek csoda nélkül be nem teljeshetnek; ismernünk kell a keleti nyelvek szellemét, hogy megkülönböztethessük a valódi jóslatot a csupán képleges vagy szónoki kifejezéstől; tisztában kell lennünk, mily tények természet szerűek s milyenek természetellenesek, hogy meghatározhassuk, egy ügyes ember mennyire képes az együgyűek szemfényét elveszteni, sőt a műveltebbeket is ámitni; ki kell tudnunk, milyen legyen a csoda s mily hitelességgel bírjon, hogy ne csak hitel adathassék neki, de maga a kételkedvéteknak tekintethessék; egybe kell hasonlítani az igaz és hamis csodák ismertető jeleit s feltalálnunk biztos szabályokat a megkülönböztetésre; ki kell végre mutatnunk, miért választott az isten — hogy szaváról bizonyosságot tegyen — oly módokat, melyek magok is oly nagy bizonygatásra szorulnak, mintha bizony gyönyörét lelné az isten az emberek hívékeny-ségében s szándokosan elkerülné az igazán meggyőző módokat.

Tegyük fel, hogy az isteni felség képes magát anyira lealázni, miszerint szent akarata létegeül enbert választ; észszerü-e, jogos-e azt kívánni, hogy az egész enberiség szavát fogadja ezen enbernek, kinek hitelessége be nem bizonyított? Elég-e, ha — minden felhatalmazó írat nélkül — ezen enber néhány homályos eszü enber előtt egyikét apró csodát visz végbe, melyekről az enberek más része csak hallomás után tud valamit? Ha mindazon csodákat, melyek a világ minden részeiben látattak — mint mondják — a nép s az együgyüek által, igazaknak tartanók, akkor minden felekezett az igazi volna; s a csodák csodája az volna, hogy ott, hol a hitábrándosok üldöztetnek, nem történtek csodák. A természet változhatlan rendje legjobban mutatja a bölcs kezet, mely azt kormányozza; ha sok kivétel adódnék elő, egyébre nem is gondolhatnék; én pedig sokkal jobban hiszek az istenben, hogysesm anyi s hozzá oly méltatlan csodában hinni képes volnék.

Jöjjen csak valaki s szóljon, mint következők: *Halandók, én nektek a legmagosabbnak akaratját hirdetem; szavamban anak szavát hallgassátok, ki engem küld: én megparancsolom a napnak, hogy futását változtassa, a csillagoknak, hogy más rendet képezzenek, a hegyeknek, hogy meglapuljanak, a folyamoknak, hogy kiáradjanak, a földnek, hogy egészen átalakuljon.* Ki nem fog bene ily csodák után a természet urára ismerni? — A természet nem engedelmeskedik a családoknak; ezek uton utfélen, pusztákon, szobákban viszik végbe csodáikat: így aztán könnyen boldogulnak hívésre kész nézőik csekély számával. Ki meri meghatározni, hány szemtanu kívántatik, hogy valamely csoda hihetővé legyen? Ha tanotok bebizonyítására szolgáló csodáitok magok sincsenek bebizonyítva, mire valók hát? ... Csodák nélkül ugyananyira mehetünk.

A kihirdetett vallás vizsgálatának azonban legfontosabb része még hátra van. Minthogy azok, kik az isten csodáirul beszélnek, azt is mondják, hogy az ördög néha utánozza ezen csodákat; a legvilágosabban bebizonyított csodákkal is csak ott maradunk, a hol voltunk. Minthogy pedig Pharaó bűvészei még Mózsés jelenlétében is ugyanazon jeleket merészleék elő-

hozni, melyeket ő az isten különös parancsára vitt végbe; miért ne követelhetnék volna jelenlétében, ugyanazon jürüg alatt, ugyanazon tekintélyt? Miután tehát a tan igazságát a csoda által bebizonyítottuk, most még a csoda igazságát kell a tan által bebizonyítnunk*, különben könnyen tarthatnók az ördög művét az isten művének. Mit szólsz e vizsamenő bizonyításhoz?

Ha ezen tan az istentől van, az istenség szent jellemével is kell birnia; nem csak az okoskodás által értelmünkbe vésett zavaros eszméket kell felvilágosítania, de egyszersmind az istenséghez illő s az istenség lényegét megismertető istentiszteletre, erkölcsösségre s elvekre kell tanítania. Ha tehát csak ferde s esztelen dolgokra tanít, ha csak hasonlóink iránti gyűlöletre s magunktól borzadásra indít, ha csak egy haragos, irigy, boszuáló, részrehajló, enbergylölő, háborut kedvelő, rombolásra s menyköszörásra mindig kész, mindig kinokrul s nyomorrrul szóló s az ártatlanok megbüntetésével dicsekvő istent fest; én bizonyára nem fogok vonzódni ezen rettenetes istenhez s az ilyeneket tanító vallás kedveért bizonyára el nem hagyandom természeti vallásomat: mert tudom, hogy egy val-

* Ez a sz. írás számtalan helyein s többek közt Mózsés V. könyvének 13. fejezetében van megírva, hol az mondatik, hogy az idegen isteneket hirdető jóst, ki szavait jövendölésekkel bizonyítja, ha jövendölése be is teljesednék, minden tekintet nélkül meg kell ölni. Midőn a pogányok a nekik idegen istenről szóló s jóslatokkal és csodákkal bizonyítgató apostolokat megölték, mi nekik semmi okos és tüstint megnemcáfolható ellenvétést sem tehetünk. Mit tegyünk hasonló esetben? Azt, hogy viszatérjünk eszünkhöz s félretegyük a csodákat, melyekhez jobb lett volna sohasem folyamodnunk. Ez a józan ész legegyszerűbb ítélete, melyet a legfinomabb különböztetésekkel is alig lehet homályossá tenni. Finomságok a keresztyénségben! Jézusnak tehát nem volt igaza, midőn a menyek országát az együgyűeknek ígéré; neki nem volt igaza, midőn legszebb beszédei kezdetén a szegény elméjüeket dicséré, holott oly dus szellem kívántatik tana megértésére s hivésére. Ha bebizonyítjátok nekem, hogy alá kell magamat vetnem, akkor minden jól lesz: de ha ezt be akarjátok bizonyítani, legalább alkalmazzátok magatokat felfogásomhoz; mérjétek okoskodásaitokat egy csekély elméjü képességéhez, — különben nem ismerem el, hogy tanítótok valódi tanítványai vagytok s hogy az ő tanát hirdetitek.

lášhoz mégis kellene tartoznom. A ti istenek nem a mi istenünk, szólnék ezen felekezetűekhez. Oly isten, ki egyetlen egy népet választ ki magának s az emberek más részét száműzi, nem lehet mindnyájoknak közös apja; oly isten, ki természetvényei legnagyobb részét örök kárhozatra ítéli, nem lehet az eszem által felmutatott jó s kegyes isten.

Eszem azt akarja, hogy a hitpontok világosak s átláthatóságuk által meggyőzők legyenek. A természeti vallás csak a belőle eredő nagy igazságokbani homály miatt nem kielégítő: a' kijelentésnek tehát feladata ezen igazságokat az emberi észhez mért módon betanítani, hogy felfogván, higyük is azokat. A hit anél biztosb s erősb, minél értelmesebb; a legjobb vallás tagadhatlanul a legvilágosabb; az, ki istentiszteletét rejtélyekkel, ellenmondásokkal díszesíti, ara tanít, hogy bizalmatlankodjunk. Az én istenem nem sötétség istene: ő engem nem azért ajándokozott meg észszel, hogy enek használatátul eltiltsón. Azt parancsolni, hogy eszünket alávéssük, anyi mint az ész alkotóját átkozni. Az igazság apostola nem köli le, de felvilágosítja eszemet.

Féltettünk minden emberi tekintélyt, mely nélkül lehetlen, hogy egy észellenes tant előadó enber egy másikat meggyőzzön. Alítsuk csak e két enbert egymással párbeszédbe, s lássuk aztán, mit mondhatnak egymásnak, ha nem akarnak a mindkét félnél divatozó beszédbeni keserűséggel élni.

Az ihletett. Az ész ara tanít téged, hogy az egész nagyobb, mint része; én azonban — az isten részéről — ara tanítlak, hogy a rész nagyobb, mint az egész.

Az okoskodó. S hogyan merészled te állítani, hogy az isten magának ellenmond? s kinek kell hitelt adnom: az istennek-e, ki az ész által örök igazságokat tanít, vagy neked, ki részéről ferdeséggel lépsz fel?

Az ihletett. Nekem, mert az én utasításom sokkal állítólagosabb, s én megcáfolhatlanul bebizonyíthatom neked, hogy tőle küldtettem.

Az okoskodó. Hogyan! te bebizonyíthatod, miszerint az istentől küldettél, hogy ellene tanuskodjál? Mily neműek lesznek bizonyítványaid, melyeknél fogva valóbszínűvé fog válni,

hogy az isten a te ajkaid, nem pedig a nekem adott értelem által szól hozzám?

Az ihletett. A neked adott értelem! Kicsin, hiu ember! Mintha bizony te volnál az első jámbortalan, ki vétke által öszerongált eszével eltéved!

Az okoskodó. Isten enbere, hihetőleg te sem vagy az első álnok, ki küldetését göggyével akarja bizonyítani.

Az ihletett. Mi? a bölcsészek is tudnak sértegető szavakkal élni?

Az okoskodó. Néha; hiszen ezt a szentektől tanulták.

Az ihletett. Nekem jogom van rá, mert az istent képviselem.

Az okoskodó. Jó volna — mielőtt szabadalmaiddal élsz — ezeknek jogosságát kimutatnod.

Az ihletett. Az én jogaim hitelesek, ég és föld bizonyítandják ezt. Kövesd csak, kérlek, okoskodásomat.

Az okoskodó. Okoskodásodat! ez csak nem jut eszedbe? — Engem ara tanítani, hogy eszem által megcsalatom, nem anyi-e, mint megcáfolni mindazt, mit ezen ész a te részedre is szólna? A ki lemond az észről, ész nélkül kénytelen meggyőződni. Tegyük fel, hogy okoskodásod által meggyőződésre hoztál; ki tudja, nem-e csak vétkem által öszerongált eszem eszközli, hogy a tőled mondottakban megnyugodjam? Azonkívül van-e világosabb bizonyságok s magyarázatok azon elvnel, melyet az ész megsemmíteni kénytelen? — Az, hogy egy egészen helyes okoskodás hazugság, épen oly hihető, mint az, hogy a rész nagyobb az egésznél.

Az ihletett. Mily különbség! Az én bizonyságaim ellenvetés nélküliek, mert természet felettiék.

Az okoskodó. Természet feletti! Mi ez? Ezen szót nem értem.

Az ihletett. Ezen szó a természet rendjébeni változások, jóslatokat s minden nemű csodákat jelenti.

Az okoskodó. Jóslatok! csodák! Én mindezekből mitsen láttam.

Az ihletett. Mások látták helyetted: anyi a tanu, mint a fellegek... a népek bizonyága...

Az okoskodó. A természet-feletliségek közé tartozik-e a népek bizonyosága?

Az ihletett. Nem ; de mivel egyhangu, tagadhatlan is.

Az okoskodó. Legkevésbé tagadhatlanok az ész elvei ; valamely ferdeséget tehát, csak emberi bizonyosság mellett, helyben nem hagyhatni. Még egyszer, lássunk természet feletti bizonyosságokat ; mert az enberiség bizonyosága nem ilyen.

Az ihletett. Oh elkeményült sziv, melyet a kegy nem indít!

Az okoskodó. Ez nem az én hibám : mert szerinted anak már bírni kell a kegygyel, ki azt kérni akarja. E helyett hát kezdj már szólni a dologhoz.

Az ihletett. Hajh ! hiszen a dologhoz szólok, de rám sem hallgatsz. Mit gondolsz hát a jóslatokrul ?

Az okoskodó. Először is kinyilatkoztatom , hogy épen ugy nem hallottam semmi jóslatot , mint nem láttam semmi csodát ; még azt is kijelentem, hogy én a jóslat tekintélyére sem adhatok semmit.

Az ihletett. Ördögi fajzat ! s mért nem adhatsz semmit a jóslatok tekintélyére ?

Az okoskodó. Mert ahoz, hogy adjak rá valamit, három soha ösze nem jöhető dolog kívántatik meg, ugymint : hogy tanuja lettem légyen a jóslatnak, hogy tanuja lettem légyen a rá bekövetkező eseménynek, hogy végre bebizonyítatott légyen miszerint semmiképen sem lehet véletlenségnek tulajdonítani az eseménynek a jóslattali megegyeztet ; mert, ha egy menyiségteni elvnel határozottabb, tisztáb s világosabb volna is a jóslat (midön a taláalomra kimondott jóslat világossága még nem teszi lehetlenné a beteljesedést), a beteljesedés maga sem bizonyíthatja be a jósnak hitelességét. — Ilyen hát a tí ugynevezett természet feletti bizonyoságítok, csodáítok s jóslataítok eredvénye : mindezt elhinni más enberbeni bizalmunknál fogva s alávetni az eszemhez szóló isten tekintélyét az enberék tekintélyének !... Ha a lelkem felfogta örök igazságokon valami csorba ejtetnék, akor a bizonyosság semmiféle neme sem maradhatna fel számomra, s nem csak nem lehetnék

bizonyos aban, hogy te hozám az isten parancsára szólsz, de még az isten léte felett is kételkedném.

Menyi nehézség, fiam! s még ez sem mind. Mindezen különféle vallások között, melyek egymást viszonylag száműzik s kizárják, csak egy lehet az igazi — ha csakugyan kell egy igazinak lenni. Hogy ezen egyet megismerhessük, valamennyi vallást meg kell vizsgálnunk s kihallgatás nélkül* egyet sem szabad, bármiben is, elítélnünk: az okok s ellenokok összehasonlítandók, az ellenvetések s az ezekre tett válaszok kitundandók. Minél bizonyosabbnak látzik nekünk valamely vélemény, anél inkább ki kell kutatnunk, miért nem találja azt az emberek többsége szinte bizonyosnak. Csak az együgyü hiszi, hogy az ellenpárt álitásainak megismerésére elegendő a saját pártjabeli tanárok kihallgatása. Mily istenészeket sérthetne a jóhitűség? s nem kell-é nekik, hogy elleneiket megcáfolják, ezek álitásait gyöngíteni? Önpártja körében kiki ragyog, s még az is értelmesen védelmezi álitásait, ki ugyanezen álitásai miatt a más párt emberei által a legostobábbnak tartatnék. Mily tudományosságra kell szert tennünk, hány nyelvet megtanulnunk, hány könyvtárt átfürkésznünk, mily roppant sokat olvasnunk, ha magunk akarunk magunknak a könyvekből ismereteket szereznünk! Ki legyen vezérünk? Valamely ország határai között nehezen lehet megtalálni az ellenpártnak, még nehezebben valamennyi pártnak legjobb műveit; ha meg is találtatnának, azonnal megcáfoltatnának. A jelen nem levőnek soha sincs igaza; az önbizalommal kiejtett rossz okok mindig eltörlik a megvetőleg kiejtett jó okokat. Azonkívül semmi sem csalhat meg inkább, mint könyv; a könyv leghütlenebbül adja elő szerzője véleményét. Bossuet

* Plutarch írja, hogy a Stoa bölcsészei több más bízár balvéleményen kívül azt is áliták, miszerint valami ellenmondó itéletben nem kell mindkét fél kihallgatni; mert a szóló, mondják, vagy bebizonyította vagy nem bizonyította be mondását: ha bebizonyította, akkor minden meg van fejtve s az ellenfél bizvást elítéltehetik; ha nem bizonyította be, akkor nincs igaza s ugyis vizsautaltathatik. Én bebizonyítom, hogy azok, kik egy kizáró kijelentést álitnak, nagyon hasonlítanak ezen bölcsészekhez. Mihelyt kiki azt mondja, hogy csak neki van igaza, s oly sok párt közül választhatunk; igaztalanok vagyunk, ha mindnyájokat meg nem hallgatjuk.

könyve szerint akarván itélni a pápista hitről, nagyon megcsalódnál, ha a közéletbe fogtál bepillantani. Tudod, hogy azon tan, melyből a protestansok számára ellenvetések készülnek, nem ugyanaz, melyre a nép oktattatik; Bossuet könyve legkevésbé sem hasonlít a papok mondókáihoz. Hogy helyesen itéljünk valami vallásról, követőinek irataiból kell vele ugyan megismerkednünk, de nem ezen iratok szerint kell róla itélnünk; nagy itt a különbség. Kinekkinek megvannak hagyományai, magyarázatai, szokásai, elöitéletei, melyek hitének szellemét képezik, s melyekről tudnunk kell, ha itélni akarunk.

Hány nagy nép nem nyomtatja s olvassa könyveinket! Hogyan itélendnek ők a mi véleményeinkről? hogyan itélendünk mi az övéikről? Mi kitréfázzuk őket, ők megvetnek minket; ők nem ismerik a mi viszonyainkat, mi nem az övéiket; s ha a mi utasaink őket nevetségeseknek találják, nekik — hogy visszaadják a kölcsönt — nem kell egyebet tenniök, mint a mi földünkre is utasokat küldeni. Van-e ország, melyben ne volnának értelmes, jóbitű, becsületes emberek, kik az igazságot keresik s vallják? Mégis mindenki csak a maga istentiszteletében látja az igazságot s másokéit mind ferdéknek itéli; s ezen utóbiak mégsem oly tulságosak, minőknek látzanak, — a mi istentiszteletünkben előforduló értelmesség pedig nem igen sokat bizonyít.

Europában három fővallás uralkodik: az egyik egy, a másik két, a harmadik három kijelentésről szól; mindegyike gyűlöli, káromolja, vaksággal, fásultsággal, makacssággal, hazugsággal vádolja a más kettőt. Merészlend-é egy részrehajlatlan férfi felettök itélni, ha elég jól meg nem latolá bizonyítványait, jól ki nem hallgatá okaikat? Azon vallás, mely csak egy kijelentést hagy helyben, a legöregebb s enélfogva a legbiztosbnak látszik; az, mely három kijelentést hagy helyben, a legujabb s legkövetkezetesebb; az, mely két kijelentést hagy helyben s a harmadikat félreveti, hijába akar a legjobb lenni: mindnyájok véleménye nyilatkozik ellene, következetlensége szembeszökő.

A könyvek ezen kijelentésekről a benök hívő népeknek ismeretlen nyelven vannak írva: a zsidók már nem tudnak

héberül, a keresztyének nem héberül s görögül, a persák s törökök nem arabsul, sőt magok a korunkbeli arabok sem beszélnek már Mahomet nyelvén. Mi könnyü mód, az embereket oly nyelven tanítani, melyet nem értenek! Ezen könyvek fordítatnak, mondják. Szép válasz! Ki biztosít engem, hogy e könyvek hűn vannak fordítva, hogy általában csak lehetséges is valamit hűn fordítani? S ha már az isten anyit tesz, hogy az emberekkel beszél, miért van még magyarázóra is szüksége?

Meg nem foghatom, miért van az, mit minden embernek tudnia kell, könyvekben elzárva? miért legyen azon ember, ki sem e könyveket sem a hozzájuk tudókat meg nem értheti, akaratlan tudatlansággal büntetve? Mindig csak könyvek! mily örütség! Mivel Europa tele van könyvekkel, az európaiak a könyveket nélkülözhetleneknek tartják, meg nem gondolván, hogy a föld három negyed részén sohasem látatott könyv. Nem iratott-e valamenyi könyv emberektől? Minek volna tehát az embernek, hogy kötelességeivel megismerkedjék, könyvre szüksége? Mielőtt még ezen könyvek irva voltak, miképen ismerkedék meg kötelességeivel? — Az ember vagy magátul tanulandja meg kötelességeit vagy szüksége sincs azok tudására.

A pápisták sokat lármáznak az egyház tekintélyéről: de mi hasznuk van belőle, midőn épen anyi bizonyítvány kívánatnak ezen tekintélynek, mint más felekezetek tanának megalapítására? Az egyház határozza, hogy az egyháznak joga van határozni. Mi jól bebizonyított tekintély! A ki ezen zavarbol kilép, kénytelen velem mindenben megegyezni.

Mi kevesen vannak a keresztyének között, kik gondosan megvizsgálták volna azt, mi ellenök a zsidók részéről felhozatik! Ellenvetéseikről csak keresztyén könyvek által értesülünk: ez igen jó mód, az ellenfél okaival megismerkednünk. De mit tegyünk hát? Ha valaki oly könyvet merne köztünk közrebocsátni, melyben nyíltan kedvezne a zsidó vallásnak, melyben azt állítaná, azt ügyekeznék kimutatni, hogy Jézus Krisztus az istennek nem igazi küldöttje; mi tüstint készek volnánk megbüntetni a szerzőt, a kiadót, a könyvárust: a mi ismét igen kényelmes és biztos mód arra, hogy mindig iga-

zünk legyen. Valódi gyönyör azokat megcáfolni, kik nem mernek szólni*.

Kiknek alkalmok van zsidókkal társalogni, sokra szinte nem jutnak. A szerencsétlenek egészen kényünknek vannak átadva, a rajtók gyakorlott zsarnokság félnekké teszi őket; tudják, hogy a keresztyén kegyességnek a jogtalanság s kegyetlenség igen kevésbe kerül: fognak-e merni valamit szólni, mire szitokkal ne feleljünk? A mohóság minket buzgósággal ruház fel: ők meg sokkal gazdagabbak, semhogy igazok volna. A legtudósabbak, a legfelvilágosultabbak mindig a legovatosabbak is. Egy nyomorultat, ki fizetésért saját felekezetét is szidja, megtéríteni könnyű; néhány hitvány majmot, kik hizelgésből is engednek, beszédre indítani könnyű: míg ezeknek tanítói titokban mosolyognak ügyetlenséged felett, adig te bizvást dialmaskodhatol akár tudatlanságukon akár gyávaságukon. Ne hidd azonban, hogy ott is, hol bátorságban érzik magokat, oly könnyen jársz velök. A párisi istenészek között a napnál is világosabb, hogy az isten követjéről szóló jóslatok Jézus Krisztusra vonatkoznak; az amsterdami rabbiknál épen oly világos, hogy e jóslatok legkisebb viszonyban sincsenek Jézussal. Én csak úgy fogom jól érteni a zsidók véleményét, ha szabad s független országuk, iskoláik, egyetemeik lesznek, melyekben tartózkodás nélkül beszélhessenek s vitatkozhassanak. Csak akkor tudandjuk meg igazán, mi mondani valójok van.

Konstantinápolyban a törökök mondják ki véleményüket, de mi nem merünk mienkkel előlépni: ott rajtunk a sor, hogy meghuzódjunk. Ha a törökök Mahomet számára, kiben nem hiszünk, ugyanazon tiszteletet követelik tőlünk, melyet mi követelünk a zsidóktól Jézus számára, kiben ezek épen úgy nem hisznek; nincs-e akkor a törököknek igazok? nekünk van igazunk? — Mi jogos elv szerint fejtjük meg e kérdést?

* Ezer ismeretes tény közül imhol egy, melynek nincs szüksége magyarázatra. Miután a XVI. században a keresztyén istenészek a zsidó könyveket minden különbség nélkül tüzre itélék, az eről tudósított híres és tudós Reuchlin szörnyű bajba keveredett, csupán mert azon véleményben volt, hogy azon könyvek, melyek nem bántják a keresztyénséget s nem tárgyálnak vallási dolgokat, kivételtethetnek.

Az enberi nem két harmada sem Mózsést, sem Mahometet, sem Jézust nem követi; ezen háromrul milliók sohasem hallottak beszélni. Ezt tagadják, mondván, hogy vallásunk terjesztői mindenüvé eljutnak. De ez mondva van. Eljutnak-e Afrika nekünk mindedig ismeretlen belsejébe? követik-e lóháton a középföldi Tatárországban a vándorcsordákat, melyekhez az idegen nem mer közeledni s melyek — nemhogy a pápáról hallottak volna valamit — még magát a nagy lámát is alig ismerik? elmennek-e Amerika mérhetlen vidékeire, melyeknek még egész népei nem tudják, hogy földjökre egy más föld népei tették lábokat? elmennek-e Japanba, honnan őket térítgetéseik miatt örökre elkergették s hol elődeik a születendő nemzedéktől csak álnok cselszövényeknek nézetnek, kik azért jöttek, hogy álszentségü buzgóság színe alatt lassankint az egész kormányt kezökre kerítsék? elmennek-e Ázsia fejlődemeinek háremeibe, hogy ott a szegény rabnők ezreinek hirdessék az isten igéjét? Tehetnek-e valamit e nők arol, hogy egy térítő sem papolhatott nekik? s egyetemben a pokolba jutnak-e, mert bezárattak?

S mi volna nyerve, ha az evangelium csakugyan az egész földön kihirdettetnék? Az nap hajnalán, midőn valami térítő valami országba érkezett, bizonyosan meghalt valaki, ki őt nem hallhatá: mi lesz hát ezen valakiből? Ha az egész világon csak egy olyan léteznék, kinek még sohasem papoltak Jézus Krisztusrol, az ellenvetés ezen egy enberre nézve épen oly erős volna, mintha az enberiség negyedét illetné.

Midőn az evangelium szolgálai a távol népeknél hallaták magokat, mondtak-e nekik valamit, mit józan észszel pusztaszavokra helyben lehetne hagyni s mi meg ne kívánná a legszigorubb igazolást? Ők egy istenrül beszélnek, ki két ezer év előtt a világ más végének valamely városkájában született és meghalt, s azt mondják, hogy mindnyájan el fognak kárhozni, kik e titokteljes történetet nem hinnék. Ezek oly dolgok, hogy nekik csak ugy hamarjában, egy előttem ismeretlen enber szavára, hitelt adni nem lehet. Ezen isten miért történtette tőlem oly mesze ezen eseményeket, melyekről akará, hogy én is tudósítsam? Bűn-e nem tudni azt, mi a föld más

felén történik? kitalálhatom-e én, hogy a föld másik félgömbjén egy héber nép lakozott s egy Jeruzsálem nevű város állott? Épen anyi joggal köteleztetném anak tudására, mi a holdban történik. Ezen emberek, mondják, épen azért jöttek, hogy engem mindezekre megtanítsanak: de mért nem taníták meg mindezekre apámat is? vagy hát miért átkozzák el a szegény öreget, hogy ő mindezekről mit sem tudott? az ő restségök miatt kell-e neki, a jónak, a jótékonnak, az igazságkeresőnek örökre bűnhődni? Legyetek csak jogosak s képzeljétek magatokat helyemre: elhihetem-e én, csupán mert ti mondjátok, mindezen hihetlenségeket? összeegyeztethetem-e az igazságos isten eszméjével mindezen igaztanlanságokat? Nosza! vezessetek hát azon csodateljes országba, hol a szüzek szülnék, hol az istenek születnek, esznek, szenvednek s meghalnak; hadd lássam, miért bántak azon jeruzsálemiek az istennel úgy, mint valami rablóval... Mert el nem ismerték istenségét, mondjátok. De mit tegyek hát én, ki róla csak töletek hallottam valamit? Ti azt állítjátok, hogy ők bűnhődtek, szét-szórattak, elnyomattak, rabság igájába szoritattak, hogy már egyikök sem közeledik a nevezett városhoz. Ők ezt nyilván megérdemlék; de mit szólnak hát a mostani lakosok elődek istengyilkolatáru! Ezek szintén tagadják, szintén el nem ismerik az istent. Amazok gyermekeit is tehát ott lehetett volna hagyni.

Azon városnak tehát, melyben az isten meghalt, sem régi sem új lakosai nem ismerik el őt; s ti azt akarjátok, hogy én, ki kétezer évvel később s két ezer mérfölddel távolabb születém, őt elismerjem? Nem látjátok-e, hogy — mielőtt e könyvnek, melyet ti szentnek neveztek s melyből én mit sem értek, hirtelt adok — még más és töletek különböző emberektől kell megtudnom, mikor s kik irták, kik tartották fel s kiktől kaptátok meg ti e könyvet? mily okoknál fogva vetik azt félre azok, kik a ti tanotokat ismerik? Nekem — ezt belátjátok — Európába, Ázsiába, Palaestinába kell utazni, hogy mindent személyesen megvizsgálhassak; bolond volnék, ha eléb hinnék nektek.

Ily beszédet nem csak értelmesnek, de olyannak is tartok,

melylyel minden okos embernek élni kell: küldessék vissza a térítő, ki bizonyítványai igazoltatása előtt akar oktatni s keresztelni. Nincs is kijelentés, mely ellen ugyanezen vagy hasonló ellenvetések épen anyi vagy több erővel ne működnek, mint a keresztyénség ellen. Ha tehát csak egy vallás lehet az igazi, s ezen egyet — ha örökre elkárhozni nem akar — minden ember követni kénytelen; szükség, hogy éltünket valamennyi vallás megismerésében, megítélésében, összehasonlításában s a különféle vallásu országok beutazásában töltsük. Az ember első kötelessége alul semki sem vonhatja ki magát, semkinek sincs joga magát más ítéletére bízni. A csak munkájából élő mester, az olvasni nem tudó napszámos, a gyönges félnék hölgy, az ágyából fel nem lábadozó beteg, mindezek különbség nélkül kénytelenek tanulni, elmélkedni, vitatkozni, utazni: állandó nép többé nem létezhetik; a föld csak nagy költséggel utazó vándorokkal lesz behintve, kik nagy fáradozások között személyesen igazolandják, hasonlítgatandják, vizsgálandják a különnemű szertartásokat. Akor aztán isten veletek, mesterségek, művészet, tudomány, polgári foglalkozások! csak a vallás tudománya maradand fel. Az is, ki a legjobb egészségű leendett, ki idejét legjobban használandá, ki elméjével legjobban élendett, ki éltét leghoszabrá nyujtandá, az is öregségében csak nagynehezen fogja magát valamihez tarthatni, s az is sok lesz, ha még halála előtt megtanulja, mily vallásban kelljen élnie.

Ha ezen modort lágyítani s az emberi tekintélynek a legkisebb befolyást engedni akarod, azonnal mindent átengedtél neki; s ha egy keresztyének fia jól cselekszik, midőn apja vallását minden mély s részrehajlatlan vizsgálat nélkül követi, miért cselekednék rosszul egy töröknek fia, midőn szinte apjaét követi? Hány ember van, kik Romában épen úgy mondatnak jó pápistáknak, mint Mekkában jó muzulmanoknak mondathatnának, ha ott születtek volna! s viszont hány jó török van Ázsiában, kik köztünk jó keresztyének volnának! — Felelhetnek-é ezekre a mi türelmetlen enbereink valamit, mi egy józan gondolkozásu enbert kielégítsen?

Ezen okoktul inditva, vannak, kik az istent inkább igaz-

talanná teszik s az ártatlanokat apáik vétkeért megbüntettetni akarják, hogysen kegyetlen hitpontjoktul eláljanak. Vannak ismét, kik segítenek magokon, hogy szolgálatra kész angyalt küldenek olyan emberek oktatására, kik — legyőzhetlen tudatlanságban — erkölcsileg jó éitet élnének. Mily szép találmány egy ily angyal! Meg nem elégedvén, hogy saját gépeikkel háborgatnak minket, még az istent is gépek használatára kénytetik.

Lásd, fiam, mily ferdeséghez vezetnek a gög és türelmetlenség, midőn kiki tulságokra vetemül s azt akarja, hogy az egész emberi nem irányában kizárólag csak neki legyen igaza. A béke istene, kit imádok s hirdetek, legyen bizonyságom, hogy kutatásaim mind őszinték valának; de látva, hogy mindamellett siker nélküliek voltak és lesznek, hogy partok nélküli tengerbe merülök, vizsátértem s eredeti fogalmaim szerinti hitemet újra megragadtam. Sohasem hihetm, hogy engem az isten — a pokol büntetése alatt — ily tudósnak rendelt; bezártam tehát könyveimet. Csak egy könyv ál mindenkinek nyitva — a természet könyve. E nagy s fenséges könyvben tanulom isteni szerzőjét szolgálui és imádni. Mentség nincs anak számára, ki bene nem olvas, mert minden emberhez minden lélek által érthető nyelven beszél. Ha pusztá szigeten születendém, ha magamon kívül semmi más enbert nem ismerendék, ha sohasem leendett alkalmam megtanulni, mi történt valaha a világ valamely zugában, s ha elmémet gyakorlom s művelem, ha jól használom az istentől közvetlenül kapott tehetségeimet, bizonyosan fogom tudni őt ismerni, szeretni, szeretni teremtvényeit, akarni az általa akart jót s betölteni tetzése szerint e földöni kötélyeimet. Tanulhatok-e többet emberektől?

A kijelentést illetőleg, tán jobban érezhetném igazságát s hasznát azokra nézve, kik elég szerencsések voltak vele megismerkedni, ha ügyesebb okoskodó vagy tanultabb volnék; de, míg több le nem győzhető ok van mellette, több fel nem oldható ellenvetés is van ellene. Anyi az ok s az ellenok, hogy sem mellette sem ellene nem nyilatkozhatom; csak az elismerésérei kötelezettséget vetem félre, mert ezen előre követelt kötelezettség ellenkezik az isten jogosságával s koránsem

semmisíti, de sokszorozza s az enberiség legnagyobb részének számára legyőzhetlenné teszi az üdv akadályait. Ere nézve hát tiszteletteljes kétbén maradok. Én magamat csalhatlannak nem tartom: meglehet, hogy más emberek határozhattak arol, mi nekem határozatlannak látzik; de én csak magamért okoskodom, nem érettök; én őket nem gáncsolom, de nem is majmolom; az ő ítéletök enyinnél jobb lehet, hanem ez nem az én hibám.

Megvallom azt is, hogy a sz. irás fensége engem elragad, hogy az evangelium szentsége szivemet megindítja; meg is vallom, hogy az evangelium szentségében oly hatalmas bizonyosságot látok, miszerint nagyon fáj szivemnek, ha ellenvetésre kényszerítetem. Mily kicsinek a bölcészek könyvei minden pompájok mellett ezen egy könyv irányában! Lehetséges-e, hogy ily nagyszerű s mégis oly egyszerű könyv — emberek müve? lehetséges-e, hogy az is, kinek történetét magába foglalja, csak enber? Így beszél-e az ábránd vagy a felekezeti dicskór? Mily szelidség, mily tisztaság van erkölcsi cseiben! mily vonzó báj tanításaiban! mily emelkedettség elveiben! mily mélység bölc szavaiban! mily lélekjelenlét, mily finomság, mily határozottság válaszaiban! mily uralkodás szenvedélyei felett! Van-é enber, van-é bölc, ki gyarlóság s fitogatás nélkül tudjon cselekedni, szenvedni és meghalni? Midőn Plato * lefesti a képzelmi jó enbert, a bűn minden gyalázatával halmozva s az erény minden jutalmát megérdemelve, úgy van, mintha csak Jézus Krisztust festené: a hasonlóság oly szembeszökő, hogy ezt az egyházatyák is érezték, hogy e részben csalódnál általában lehetlen. Csak az előítélet, csak a vakság meri Sophronisbe fiát Maria fiával összehasonlítani: ég és föld köztök a különbség. A fájdalom s gyalázat nélkül meghaló Sokrates könnyen fentarthatja mindvégig személyiségét; s ha e könyű halál nem dicsőítette volna életét, méltán kétkedhetnénk, valljon Sokrates — minden esze mellett — egyéb volt-e álokoskodónál? Ő, mondják, az erkölcsan teremője; az erkölcsöt már előtte is sokan gyakorlották; ő csak szólt is

* Első könyvében a köztársaságrul.

arol, mit mások tettek, ő csak a tanítást adá a példákhoz. Aristides igazságos volt, mielőtt még Sokrates megmondta volna, mi az igazságos; Leonidas meghalt honaért, mielőtt még Sokrates a honszeretetet kötélylyé tette volna; a spartai mértékletesen élt, mielőtt még Sokrates a mértékletet dicsérte volna; Görögország bővelkedett erényes férfiakban, mielőtt még Sokrates meghatározta volna az erényt. De hol vette övéi között Jézus azon tiszta s magos erkölcsösséget, melyben ő mind tanítást mind példát ada *? A legdühösb hitábránd öléből hangzott elő a legfenségesb bölcsesség, a népek legnyomorultabbját tisztelé meg a hősi erények legnagyobbja. A barátival nyugalmasan bölcselgő Sokrates halála oly édes, hogy édesebbet nem is kívánhatni; az elkinzott, meggyalázott, kigunyolt s az egész néptől elátkozott Jézusé oly szörnyü, hogy szörnyübbtől nem is félhetni. A bürökpohárhoz nyuló Sokrates megáldja azt, ki neki e poharat sirva átadja; Jézus, a rettenetes kivégzés alatt, imádkozik vérszomjas bakóiért. Valóban, Sokrates élete s halála bölcshez, Jézus élete s halála istenhez illő. Azt mondjuk-e, hogy az evangelium története csak gyönyörködésül van költve? Barátom, nem így szokás költeni; azonkívül a Sokratesről szóló tények, melyekben semkisémet kétkedik, kevésbé hitelesek azoknál, melyek Jézust tárgyazzák. Ily módon csak tovább toljuk, de el nem töröljük a nehézséget; sokkal kevésbé hihető, hogy négy ember ** öszebeszélte e könyv csinálására, mint, hogy egy valaki anak tárgya. Zsidó szerzők ily hangon ily erkölcsösséget sohasem adhattak volna elő; s az evangéliumnak valóban oly nagy, oly hathatós, oly minden tekintetben utánozhatlan személyei vannak, hogy ezek feltalálója nagyobb volna, mint a hős maga †. S mindamellet ezen evangelium

* Lásd a hegyi beszédben (Máté V. 21. és következő verseiben), mily párhuzamot csinál ő maga Mózes és saját erkölcstana közt.

** Többrül nem is akarok szólni, mert Jézus számtalan életrajzaiból csak a négy evangelium az, mi fennmaradt.

† Az előszóban ugyan azt ígértem, hogy Rousseau művét jegyzetek nélkül adom át az olvasónak; de itt már kénytelen vagyok szőszegőleg megjegyezni, hogy Rousseau-nak a Sokrates és Krisztus közti párhuzamban legkisebb igaza sincs. Hogy Krisztus nagy ember volt, aban mege-

hihetlen, észellenes, megfoghatlan s minden józan ember által visszautasítandó dolgokkal van tele. Mit tegyünk enyi ellenmondás közepett? Legyünk, fiam, mindig szerények s ovatosak; tiszteljük hallgatva, mit sem félrevelni sem megfogni nem lehet, s alázzuk meg magunkat a nagy isten előtt, ki egyedül tudja, mi igaz.

Ezen akaratlan kételkediségben maradtam; de ezen kételkediség nem lehet ártalmamra, mert nem terjed ki oly pontokra, melyek a gyakorlati életben lényegesek, s mert kötelességeimre nézve tisztában vagyok. Szívem egyszerűségében szorgalom az istent; csak anak tudása után törekszem, mi viseletemet illeti. Mi a hitpontokat illeti, melyek sem tetteimre sem erköl-

gyezem, — csak hogy Sokrates még nagyobb. Tudjátok-e a különbséget Görögországnak művelt, férfias, életvidor népe s a vad, gyáva, mogorva héberek közt? — A mi Sokrates volt a görögöknek, az volt Krisztus a hébereknek. Miért volt mégis Krisztusnak több követője, mint Sokratesnek? — Ha Krisztus csakugyan több követőre talált, mint Sokrates, azt onnan lehetne magyarázni, hogy Krisztus inkább a tömeg, Sokrates inkább egyes választottak enbere volt. Különbömben még az is kimutatandó, hogy Krisztus közvetlen követői valósággal nagyobb számuak valának, mint Sokrateséi: mert a sokratesi bölcsész-isk-lák nagy szaporasága és dus eredményei csaknem az ellenkezőt bizonyítják; — azt pedig, hogy az összes keresztyénség az egy Krisztus műve, balhit nélkül semkisémet állíthatja. Nem Krisztus maga (ki nem is új vallást, de új társalmi rendet akart behozni), hanem a Krisztusrolí eszme fejleszté ki — mint az enberi haladás egyik fokát — a keresztyénséget, üdvével és jajával; Krisztus, mint személy, csak alkalmi oka volt a keresztyénségnek... Nem tudom, hogyan mondhatja Rousseau még azt is, hogy Sokrates életrajzai kevésbé hitelesek, mint Krisztuséi, — holott a görögök, kik Sokratesről irtak, adataikban megegyeznek, míg ellenben János, Máté, Lukács és Márk tele vannak ellenmondásokkal. Hát még azt hogyan teheti Rousseau, hogy Krisztus halálát nagyobb szerűnek mondja Sokrates halálánál? — Ugyan kinek halála nagyobb szerű: Krisztusé-e vagy Sokratesé? Krisztusé-e, ki — elvesztvén az isten iránti bizalmat, melyet életén át hirdetett — kétségbeesetten kiált fel: *Istenem, istenem, miért hagytál el engem?* vagy Sokratesé, ki — a meghalást gyönyörű képbén felgyógyulásnak tekintvén — végleheltében dicsőülten így szól: *Barátim, kakkassal tartozunk Asklepiosnak* — ?... Rousseau, ugy látzik, mintha e párhuzamban keresve keresné a megcáfoltatást... S én Rousseaut minenkis cáfolgatom? — Ő azt, mit Sokratesről és Krisztusrol irt, nem irta ensugaltából, de — bizonyos körülmények miatt. Gerő.

csősségemre nem folynak be s melyekkel mégis anyi ember bajlódik, azokat nem bántom. Az egyes vallásokat az istentiszteletnek minden országban egyenlő nyilvánítására szolgáló hasznos intézeteknek tekintem, melyeknek alapját az éghajlat, a kormány, a népszellem vagy egyéb helybeli okok teszik, melyeknél fogva — kor s hely szerint — egy vallás előbvaló a másikkal. Valamennyi vallás jó, csak az isten tiszteltessék illendően. Az istentisztelet lényege a szívből van. Az isten visza nem utasítja őszinte ajánlatunkat, bármily alakú legyen. Én, ki saját vallásomban vagyok hivatva az egyházi tisztek teljesítésére, pontosan követem az előirt szabályokat s lelkismeretlenül cselekedném, ha akarattal csak egynek is nem felelnék meg. Tudod, hogy miután sokáig fel voltam függesztve hivatalomtól, Mellarède ur közbejárására ismét engedelmet nyerek tisztemet, melyből élek, folytatni. Azelőtt bizonyos hevenyeséggel — mint azt a legfontosabb tárgyaknál is tenni szoktuk, ha velök már hoszu időig foglalkoztunk — olvasám a misét; mostani elveimnél fogva evel is tiszteletteljesebbé bánok: áthatom magamat a fölény felségével, jelenlétével, az emberi ész elégtelenségével, mely oly kevésbé fogja fel mindazt, mi alkotójára vonatkozik. Meggondolván, hogy előirt mód szerint terjesztem elébe a nép kívánatait, gondosan ragaszkodom valamennyi szertartáshoz; figyelmesen olvasok elő; a legcsekélyebb szót sem hagyom ki, a legcsekélyebb külsőséget sem mulasztom el; midőn a szentelést viszem végbe, ügyekszem azt minden az egyháztól s a szentség nagyságától kívánható ünnepélylyel végbevinni; azon vagyok, hogy értelmemet a főértelmesség irányában megsemmissem... Ki vagy, így szólok magamhoz, hogy a mindenható szellemet mérlegre vetni merészled? Tisztelettel ejtem ki a szentség szavait s hatásukat tölem függő hitemmel nagyítom. Bármikép áljon a dolog e megfoghatlan titokra nézve, azért, hogy azt szívből egykor félrevetém, nem félek, hogy az ítélet napján meg fogok büntettetni.

Megtisztelve ezen — bár legalsó rangu — szent tisztséggel, mit sem teendek, mit sem szólándok, mi tőle kívánt nagyszerű kötelességekben gátolhatna s rá méltatlanná tehetne. Mindig az

erényt hirdetem az enbereknek, mindig jöttevésre intendem őket; menyire tölem telik, ere példa gyanánt is szolgálndok nekik. Nem fog rajtam mulni a vallást kellemessé tenni; nem fog rajtam mulni hitöket a valóban hasznos és minden enbernek szükséges hitpontokban megerősíteni; de sohasem szólandok nekik a türelmetlenség kegyetlen hitpontjáról, sohasem tanítandom őket felebarátjaik megvetésére, vagy ara, hogy így szóljanak másokhoz: *Ti el fogtok kárhozni; az egyházon kívül nincs üdv!* Ha magosabban álnék rangban, ezen viszonttartás talán bajba keverhetne; de sokkal kisebb vagyok, hogysem félhetnék, s oly alatt álok, hogy aláb nem is sülyedhetek. Akármí történjék, én sohasem fogok az isteni igazság ellen szitkozódni, sohasem fogok a sz. lélek ellen hazudni.

Régóta vágyódtam önáló lelkészség után; ezen tisztség után remény nélkül még mindig vágyódom. Nincs szebb mint lelkésznek lenni. A jó lelkész a jóságot szolgáltatja ki, mint a jó bírö az igazságot. A lelkésznek soha sincs alkalma rosztat cselekedni; ha maga nem tehet jót, legaláb másokat buzdít, s mindig célt ér, ha magának tekintélyt vívott ki. Ha hegyeink között néhány jó enberből álló egyházra szert tehetnék, boldog volnék; mert bizonyosan boldogakká tenném híveimet. Nem tenném őket gazdagokká, de osztoznám szegénységökben; elvennem a szegénységnek aszottságát s megvetését, melyek a szegénységnél is elviselhetlenebbek. Megszerettetném velök az egyetértést s egyenlőséget, melyek távol üzik vagy legaláb türhetővé teszik a nyomort. Ha látnák, hogy én nálok több nem vagyok s mégis megelégedten élek, megvigasztalódnának s példám szerint megelégedten élnének. Tanításaimban nem anyira az egyházhoz, mint inkább az evangeliumhoz ragaszkodnám, melynek hitpontjai egyszerűek s erkölcsössége nagyszerű,

* A kötelesség, melynél fogva vallásunkat követni s szeretni kell, ki nem terjeszthető oly hitpontokra, melyek az erkölcsösséggel ellenkeznek; ilyen a türelmetlenségi hitpont, mely enbert enber ellen lázit s benünket az enberiség ellenségeivé tesz. A polgári s istenészeti türelmesség közti különbség gyermekekes és hijábavaló: a türelmesség mindkét neme elválaszthatlan, egyik a másik nélkül meg nem állhat. Angyalok sem élhetnének békében oly enberekkel, kiket az isten ellenségeinek tartának.

melyben vallásos műveletek ritkán s kegyes tettek gyakran fordulnak elő. Mielőtt őket a jóra tanítnám, eléb magam gyakorolnám azt, hogy látnák, miszerint mindent meggondolok, mielőtt kimondom. Ha szomszédságomban vagy épen egyházzamban protestansok volnának, közöttök s hiveim között a keresztyén kegyelet tekintetében semmi különbséget sem tennék; buzdítnám őket, hogy mindnyájan egyenlőn szeressék, testvéreknek tekintsék egymást, hogy minden vallást becsüljenek s magoké mellett békén maradjanak. Ugy hiszem, hogy midőn valakit azon vallás elhagyására nógatunk, melyben született, rosznak véghezvitelére nógatjuk őt, s így magunk is roszat teszünk. Bevárván a több felvilágosítást, tartsuk fel a közrendet, tiszteljük mindenütt a törvényeket, ne zavarjuk az előirt istentiszteletet, ne buzdítsuk a polgárokat engedetlenségre: hiszen azt nem tudjuk bizonyosan, jó-e nekik saját véleményöket másokéért odadni; de azt bizonyosan tudjuk, hogy a törvényeknek nem engedelmeskedni rosz.

Szóval mondám el neked, ifju barátom, azon hitvallomást, melyet az isten szivemben olvas; te vagy az első, kivel ezt tettem s talán teendém. Mig az emberek között a legkevesebb jóhitűség fenmarad, mindadig nem kell sem a nyugalmas lelkeket háborgatni sem az együgyűek hitét felzavarni oly nehézségekkel, melyeket fel nem oldhatnak s melyek őket — minden felvilágosítás nélkül — csak nyugtalanítják. S ha már minden is fel van forgatva, meg kell mentenünk — az ágak veszélyeztetésével is — a törzsököt. A hányott, bizonytalan, csaknem elaludt lelkismereteknek, milyen a tied is volt, megerősítésre s ébresztésre van szükségük; s hogy nekik az örök igazságokat adhassuk alapul, egészen ki kell rántanunk azon hánytvetett támaszokat, melyek által magokat fentartani gondolják.

Azon kérdéses korban vagy, hol a lélek bizonyosságot keres, hol a sziv maradó alakot s jellemet ölt, hol magát az ember — jóban vagy roszban — egész életére elhatározza. Később keményült lesz lényeged s az új hatások nem hagynak nyomokat. Ifju, fogadd még hajlékony lelkeddel az igazság pecsétjét. Ha bizonyosabb volnék önálításaimban, határozott

s rüghitü hangon szólándék hozzá: de enber vagyok, tudatlan s a tévedésnek alávetve; mit tehetnék? Tartózkodás nélkül nyitám meg neked szivemet; a mit bizonyosnak tartok, bizonyos gyanánt adtam elő, kétegeimet kétegek, véleményeimet vélemények gyanánt adtam elő; megmondtam mind kétkedésem mind hivesem okait. Most itélhetsz; volt idő, hogy készülj: ezen elővigyázat szükséges és benem rád nézve igen sok eszmét költ. Kezdetkor tedd lelkismeretedet azon állapotba, hogy akarjon felvilágosulni. Légy magad iránt őszinte. Véleményeim közül sajátítsd magadnak azokat, melyekben meggyőződted; a többit vedd félre. A bün téged még anyira nem rontott el, hogy félhetnék, miszerint rosszul fogsz választani. Azt ajánlanám, hogy e részben velem tanácskozz; — de vita közben felhevül az enber; hiúság s makacsság jönnek elő, nincs többé tiszta s igazság utáni törekvés. Barátom, ne vitázz soha; vita által sem magunkat sem másokat nem világosítunk fel. Mi engem illet, én csak sok évi gondolkodás után csináltam magamnak meggyőződést, melyhez most magamat tartom; lelkismeretem nyugalmas, szivem megelegetett. Ha még egyszer kellene magam felett vizsgálatot tartanom, az igazság tisztább szeretetével nem járulhatnék hozzá; kevésbé tevékeny lelkem már talán nem is ismerhetné meg azt oly világosan. A mint hát vagyok, úgy maradok: mert a szemlélődésbeni gyönyör észrevétlenül tunya szenvedélylyé válhatnék s kötelelességeim teljesítésében hanyagga tehetne; mert ismét visszaeshetném előbeni pyrrhoféle modoromba, melyből ismét kiszabadulni nem volna erőm. Életem nagyobb fele lefolyt; csak ara van még időm, hogy utóbi részét jól használjam s hibáimat erényekkel pótoljam. Ha csalatkozom, ez akaratom ellen történik. Az, ki szivem mélyében olvás, jól tudja, hogy saját vakságotam nem akarhatom. Az egyetlen szer, ezen vakságbul minden gyarlóságom mellett önerővel kivergődni: jó életmód; — s ha az isten kövekből is támaszthat Ábrámnak gyermekeket, minden enbernek van joga remélni, hogy ő is fel fog világosítani, ha magát ere méltóvá teendí.

Ha eszmém téged is oly gondolatokra vezetnek, mint engem, ha egy érzelműek, egy hitvallomásuak vagyunk, akkor ezen taná-

esot adom neked: Ki ne tedd ezentul életedet a nyomor s kétségbesés kísértéseinek, ne függj meggyalázva mások kegyétől, ne élj az alamízna hitvány kenyerén. Térj vissza hazádba, lépj vissza őseid vallásába, kövesd azt szived egyszerűségében s el ne hagyd soha, mert nem csak igen egyszerű, de igen magasztos is. Ezen vallás erkölce, véleményem szerint, legtisztább, értelme pedig legkielégítőbb. A mi uti költségeidet illeti, ezekről ne aggódj: gondoskodunk. Ne is félj a megalázó vizzatérés álszégyenétől; piruljunk, ha végbeviszük a hibát, nem pedig, ha javítjuk. Te még azon korban vagy, melynek mindent megbocsátunk, melyben azonban a vétkek már beszámítatik. Hallgass lelkismeretedre; enek szava ezer hijáभावáló akadályt háritand el. Érezheted, hogy bizonytalanságunkban menthetlen elbizottságnak kell tartanunk követését oly vallásnak, melyben nem születünk, — hamisságnak kell tartanunk őszinteség nélküli gyakorlását oly vallásnak, melyet követünk. Ha tévedünk, nagy mehetségünk lesz így a főhatalmu bíró széke előtt. Ne bocsátandja-é meg ő inkább azon hibát, melyben növelkedünk, mint azt, melyhez magunk szántából merénk szegődni?

Lelked, fiam, vágyódjék mindig az isten léte után s e felett ne kételkedjék soha. S végre is, bármí párihoz álsz, gondold meg, hogy a vallás valódi kötelességei nem függnek az emberek intézkedéseitől, hogy a jó szív az istenség legvalódiabb egyháza, hogy minden országban s minden felekezethnél a törvények őszege az, hogy az istent minden felett s felebarátunkat magunkhoz hasonlólag szeressük; gondold meg, hogy egy vallás sem ment fel az erkölcsi kötélyektül, hogy csak ezek a lényeges kötélyek, hogy a belső istentisztelet ezen kötélyek elseje s hogy hit nélkül semmi valódi erény nem lehet.

Kerüld, kik a természet magyarázatának ürügye alatt pusztító tanok magvait szórják a halandók szívébe s kiknek látzó kélkesdisége sokkal röghitübb s álitólagosb jellemü, mint ellencik határozott hangja. Azon fellengő szin alatt, hogy csak ök a felvilágosultak, az igazak, a jóhitüek zsarnokilag vetnek alá minket metző határozataiknak, azt álitván, hogy képzelmökben épült érthetlen rendszereik által minket a dolgok valódi elveivel ismertetnek meg. Végre is, felforgatva, le-

rombolva, lábbal tapodva mindent, mit az ember tisztel, megfosztják a szerencsétlent nyomorábani végvigasztól, a hatalmast s a gazdagot szenvedélyeik egyetlen zablájától, kirántják a sziv mélyéből a vétek furdalását, az erény reményét, s még fenhangon az enberiség jótevőinek hirdetik magokat. Az igazság, mondják, sohasem árthat az embereknek. Ezt magam is hiszem; mert ez, véleményem szerint, nagyon is bebizonyítja, hogy az ő álitásaikban igazság nincs*.

* A két párt anyi álokoskodással él egymás irányában, hogy ezeket mind megcáfolni végtelen s hijábavaló munka volna; elég egyet kettőt kiemelni, hogy legaláb fogalmunk legyen róluk. A bölcsészkedőknél igen közönséges egy csupa jó bölcsészből áló népet egy csupa rosz keresztényből áló néppel szemközt tenni; mintha könnyebb volna népet csupa valódi bölcsészből, mint csupa valódi keresztényből alkotni. Nem tudom, az emberek között miféleket találhatni könnyebben; de tudom, hogy — mihelyt egész népeket veszünk tekintetbe — többen élnek vissza a vallás nélküli bölcsészettel, mint a bölcsészet nélküli vallással. Ez pedig nagyot fordít a dolgon. — Bayle igen helyesen bebizonyítja, hogy a hitábránd sokkal veszélyesb az isten-tagadásnál, s ez tagadhatlan; de, a mi épen oly igaz, arol megfeledezett, hogy t. i. a hitábránd, bár véres és kegyetlen, mégis nagy és erős, szivemelő szenvedély, mely megvetést költ a halál iránt, mely nekünk csodás rugonyosságot kölcsönöz s melyet csak jól kell irányozni, hogy belőle a legnagyobbszerü erények származzanak; míg ellenben a vallástalanság s általán az okoskodó, bölcselkedő lélek az életet megtámadja, elaszonyosít, lealáz, minden szenvedélyt a magányérdek alacsonyágának, az elvetemült emberi énnel rendel alá s így a társaság valódi alapjait hevenyében aláassa, — mert oly kevés az, mi a magányérdekekben közös, hogy az ezekkel ellenkező felé sohasem hajolhatnak. — Hogy az isten-tagadás nem vérontó, az inkább a jó iránti közönyének, mint békszeretetének tulajdonítandó; az ugynevezett bölcsnek mindegy, akármí törtéjék, csak őt ne bántsák dolgozó szobájában. Elvein em ölik az embereket, hanem gátolják ezek születését, mert az emberek szaporítására vonatkozó szokásokat eltörlik s nemüktől elkülönítik, mert minden érdeket a rejtett önzésnek rendelnek alá. Ezen bölcsészeti közöny, mely a népességre s erényre nézve oly gyászos, a zsarnokság alatti ország nyugalamához hasonlít: ez a halál nyugalma, mely a csatánál is rontóbb. A hitábránd tehát, ámbár közvetlen hatásaiban gyászosabb a mai napi bölcsészeti szellemnél, eredvényeiben sokkal kevésbé az. Divatos azonkívül a könyvekben szép mondatokat kitárni: de az a kérdés, valljon a tanhoz tartoznak-é ezek és szükségképen folynak-é belőle? És épen ez mindedig be nem bizonyult. Azt is meg kellene még tudnunk, valljon a kényesen trónon ülő tollfegyverü bölcsészet fog-é parancsolhatni az ember diczviszketegének, ma-

Jó ifju, légy gög nélkül őszinte; tudj lenni tudatlan: így sem magadat sem másokat nem csalsz meg. Ha tehetségeid által egykor oly állapotba jutsz, hogy sok enberhez kellend szólnod, szőlj mindig lelkismereted szerint; de tetzésökön meg ne üt-

gányérdékének, gögjének s egyéb apró szenvedélyeinek? fogja-é az anyira feldicsért enberséget gyakorolhatni? — Elvileg véve: a bölcsészet semmi jót végbe nem vihet, mit a vallás még jobban ne vihetne végbe; a vallás pedig sok oly jót visz végbe, mi a bölcsészetnek lehetlen. Gyakorlatilag véve, máskép ál a dolog; de itt is jól kell vizsgálódnunk. Nincs enber, ki vallását minden pontban követné; ez igaz: a többségnek általában nincs is vallása, a többség miben sem követi vallását; ez ismét igaz. . . . De néhány enbernek mégis van vallása, néhány enber — legaláb részben — mégis követi vallását, s tagadhatlan, hogy sokakat vallásos okok tartnak vissza rossz tettektől s inditnak ényre, dicséretes tettekre, melyek a vallás unszolása nélkül sohasem jöttek volna elő. — Ha egy szerzetes letagadja a nála letett birtokot, abul csak az következik, hogy bolond volt az, ki rábizta. Ha Pascal volt ezen szerzetes, akkor csak az következik, hogy Pascal képmutató volt, és nem több. De szerzetes létére! . . . Hát szükséges-é, hogy azok, kik áruba bocsátják a vallást, szinte birjonak vallással? A papság körében előforduló valamenyi bün nem a vallás haszontalanságát, de csak azt bizonyítja, hogy igen kevés enbernek van vallása. Az ujkorbéli kormányok kétséglenül a keresztyénységnek köszönik mind tekintélyök szilárdságát mind a forradalmak kevésségét; ők magok a keresztyénség által lettek kevésbé vérengzők: ezt a tapasztalás is bizonyítja, — csak tekintsünk vissza az ókori kormányokra. A jobban megismert vallás, megszüntetvén a hitábrándot, több szelidséget is kölcsönzött a keresztyén szokásoknak. E változás nem az irodalom müve; mert hol ez virágzott is, az enberség mégis nem részesült nagyobb tiszteltelenben: az atheneiek, az egyiptomiak, a romai császárok, a kinaiak kegyetlenségei tanuskodnak eröl. Hány könyörületes tett származott ellenben az evangéliumból! hány viszaszolgálat, hány javítást idéz elő a gyónás a pápistáknál! s nálunk az urvasorához közlegő idő hány kibékülést s alamizsnát okoz! a zsidók örömmünepe is menyire lehangolja a legnagyobb uszorások mohóságát! menyi nyomort hárít el! Az első időkben törvényes testvérség egyesíté az egész nemzetet; koldust nem lehetett találni. Így van ez még most is a törököknél, hol a jámbor alapítványok számtalanok; sőt a törökök, vallásuk rendelete szerint, más-hitűek iránt is vendégszeretők. Chardin szerint Mahomet követői azt állítják, miszerint az egytetemes feltámadást követő vizsgálat után valamenyinek egy *Pulszerro* nevü hidon kellend átmenni, mely az örök tűz fölé van építve s a harmadik és utolsó vizsgálatnak mondathatik, mert ezen végítélet alkalmával fognak jók és rosszak elválasztatni, s a t. A persák — folytatja Chardin — ezen hidba úgy belebolondultak, hogy anak, ki semmi módon és semmikör meg nem boszulható sérelmet kény-

közz. A tudományyali visszaélés hitetlenséget szül. Minden tudós megveti a közvéleményt; mindegyik különvéleményvel akar bírni. A gögös bölcsészet épen úgy vezet konokelvélségre, mint a vak ajtatosság hitábrándra. Kerüld e szélsőségeket; maradj mindig erős az igaznak vagy anak nézésében, mit szived egyszerűségében igaznak tartandsz; s etül se hiúság se gyöngeség ne hajlítson el. Merd istenbeni hitedet bölcsészek között is kivallani; merj a türelmellenekhez is enberségről szólani. Meglehet, hogy egyedül fogsz álni; de bensőd jóváhagyása felmentend az enberekétől. Szerettedél vagy gyüöltedél, hallgattassál ki vagy vettedél meg, — az mindegy: mondd ki az igazat, tedd meg a jót. Az egyellen, mi nem mindegy, az, hogy kötelességeinket e földön teljesítsük; akor dolgozunk magunkért, midön megfedekezünk magunkrol. A magányérdek, fiam, csal: csak a jónak reménye nem csal.

telen szenvedni, végvigasza is ez: *Jól van! az egy élő istenre, ezt kétszeresen fizetended meg nekem a végső napon; te Pulszerro hidján át nem fogsz menni, mielőtt nekem elégtételt nem adsz; mellényed szegélyét fogom megragadni, léptedben foglak meggátolni.* Sok kitünő, mindenféle életnemű enberrel találkozám, kik, félyén hogy őket is meg ne gátolják e rettenetes hidoni átméntőkben, minden áron bocsánatot ügyekeztek kapni azoktul, kiket valaha megsértének; ez velem is többször megtörtént. Főb ranguak, kik szerencsétlenségből más utat mutattak, mint kellett volna, bizonyos idő mulva, midön véleményök szerint a boszankodás már megszünhetett, körülvevének s kérének: *Kérlek, tedd ezen tettemet igazsá.* Sőt néhányan megajándokoztak és szolgáltak, csakhogy tiszta szivből bocsássak meg nekik; s enek oka nem egyéb azon hitnél, melynél fogva semki át nem menend a pokol hidján, mielőtt az általa elnyomottnak végelegetélt nem adna. (Lásd Chardin VII. kötetét az 50. lapon.) — Nem hasznos-é ezen hid eszméje, midön anyi jogtalanságot meggátol? Foszsztátok meg a persákat ez eszmétől, győzzétek meg őket arul, hogy nem létezik sem Pulszerro sem más valami ehez hasonló, mi halálunk után a zsarnokok által elkövetett sérelmeket megfoszulja; — nem-e ingerelné ezen tan a zsarnokokat jogtalanságok elkövetésére, midön felvolnának mentve a szenvedők megnyugtatóását? Hamis tehát, hogy tanotok nem ártalmas; tehát igazság sincs bene. — Bölcsész! erkölcsi törvényeid igen szépek; de mutasd meg, kérlek, szentesítésöket. Szünj meg kissé a nagy harang kongatásával, s mondd meg határozottan, valljon mit tennél Pulszerro helyébe? ...

Dr. BALLAGI GEZA.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1888

1888

Szarvason,

Nyomatott Réthy Lipót betűivel és költségén.

1848.

Ára 24 kr. p. p.

